

216

z myślarstwa najgłębszej wsi składa

Wschodniy inżynier

Gust. Przychocki

Berlin-Charlottenburg 9. 11. 1911.

SYMBOLAE AD VETERUM AUCTORUM HISTORIAM ATQUE
AD MEDII AEVI STUDIA PHILOLOGA

86 20 7 III

ACCESSUS OVIDIANI

EDIDIT, PROLEGOMENIS, EPILEGOMENIS INSTRUXIT

GUSTAVUS PRZYCHOCKI

KRAKÓW

NAKŁADEM AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

GŁÓWNY SKŁAD W KSIĘGARNI SPÓŁKI WYDAWNICZEJ POLSKIEJ

1911

SYMBOLAE AD VETERUM AUCTORUM HISTORIAM ATQUE
AD MEDII AEVI STUDIA PHILOLOGA

I.

ACCESSUS OVIDIANI

EDIDIT, PROLEGOMENIS, EPILEGOMENIS INSTRUXIT

GUSTAVUS PRZYCHOCKI

INSTYTUT
BADAŃ LITERACKICH PAN
BIBLIOTEKA
60-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 78
Tel. 26-68-63

KRAKÓW
NAKŁADEM AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI
GŁÓWNY SKŁAD W KSIĘGARNI SPÓŁKI WYDAWNICZEJ POLSKIEJ
1911

Osobne odbicie z Rozpraw Wydziału filolog. T. XLIX.
Akademii Umiejętności w Krakowie.

Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filpowskiego.

<http://13.226.org.pl>

I.

Accessus Ovidiani

edidit, prolegomenis, epilogomenis instruxit

Gustavus Przychocki.

Prolegomena.

Omniū animos mentesque qui toto medio aevo teneret, poetam Mantuanum fuisse luce clarius demonstrat egregius Comparetiii¹⁾ liber; nihilominus tamen non est praetereundum, si non eadem, at certe non multo minore auctoritate hoc ipso tempore valuisse Ovidium, cuius carminum fata adhuc neque satis nota, neque accuratius explicata esse facile concedes, si a Bartschii²⁾ rudi, ut ita dicam indigestaque congerie et ab Ehwaldii³⁾ doctissimis, ad Tristium praecipue historiam quae pertinent, *Symbolis* discesseris, deficiente insuper accurata et omnibus numeris absoluta mediæ aevi studiorum philologorum historia⁴⁾.

At Ovidius quantam auctoritatem hac aetate obtinuerit vel hoc luculenter demonstratur, quod tam multa exstant carmina, quae variis mediæ aevi temporibus assignata, ut sunt magnam par-

¹⁾ D. Comparetti, *Virgilio nel medio evo*, Firenze 2 voll. 1896.

²⁾ K. Bartsch, *Albrecht von Halberstadt und Ovid im Mittelalter*. *Bibl. d. ges. deutschen Nationallit.* 38 Bd. Quedlinburg 1861.

³⁾ R. Ehwald, *Ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae* I Gothae 1889, II ibd. 1892.

⁴⁾ Quam rem conquestus est Comparetius l. l. I p. IX. Neque docta illa, sed sane pauca, quae de Ovidio protulit J. E. Sandys, *A History of Classical scholarship from the sixth century b. C. to the end of the Middle Ages*³ Cambridge 1906 (p. 638—641) aut G. Paris, *La Littér. Franç. au Moyen age*⁴, 1909, § 49, 104, 111, ad quaestionem profligandam sufficiunt. Huius aevi omnino tenebrae absoluto demum M. Manitii libro (*Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* [I. v. Müller, *Handbuch...* IX. 2]) largam lucem accipient. Primum operis volumen (*Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrh.*) recens a prelo emissum (München 1911), cum iam iterum plagulas emendarem, inspicere contigit.

tem tenuissimi ingenii specimina, ita saepissime Sulmonensis poetae nomen prae se ferunt⁵⁾.

⁵⁾ In libro, qui inscribitur *Ovidii Nasonis Paelignensis erotica et amatoria opuscula*.... Francoforti, typis Wolfgangi Richteri... 1610 haec exstant Pseudoovidiana, quorum plura ipse editor variis mediis auctoribus tribuit: *Epigrammata scholastica de XII libris Aeneidos*, p. 36—42 (Cf. Baehrens. P. L. M. IV. p. 161 sq. Anthol. Lat. Riese I² n. 1 [p. 7 sq.] et ibd. n. 2 [p. 16 sq.]; *Ovidii Nasonis argumenta Bucolicon et Georgicon*; n. 634 [II² p. 100 sq.] *Basilii de XII libris Aeneidos*, quod iam s. XI. Ovidio tribuitur.); <Maximiani> *Amores, sive elegiarum libellus*, p. 48—70 (cf. Baehr. P. L. M. V 313 sq.); *De pulice*, p. 70—71; *De Philomela a)* p. 71—73 b), p. 74; *Pamphilus, sive de arte amandi elegiae LXIII*, p. 75—105 (cf. W. Creizenach, *Geschichte des neueren Dramas* Halle a. S. I [1893] p. 35—37; M. Manitius, *Zur Überlieferungsgeschichte mittelalterlicher Schulautoren, Sonderdruck aus den Mitteilungen der Ges. f. deutsche Erziehungs u. Schulgeschichte XVI* [1906], p. 7.); *De vetula libri III*, p. 105—189; *Cuculus*, p. 190—193 (cf. A. Ebert, *Allgemeine Gesch. d. Litt. im Abendlande* 3 voll. 1880—1889, II p. 68 sq.); *De excidio Troiae*, p. 193—195; Canticum quoddam, quod etiam *Rhithmus die S. Martini pronunciatius* inscriptum nonnumquam apparet, p. 207—210. In praefatione praeterea carmen aliquod *De fortuna* commemoratur (p. 11, cf. p. 28).

Quae sequuntur autem secundum Bartschium praecipue l. l. p. IV—XI, apud quem etiam plurium codicum, in quibus asservantur, fit mentio, affero: *Altercatio ventris et artuum*, (quae etiam *Carmen de membris conspirantibus*, aut *De ventre et ceteris membris* [cod. Palat.-Vat. 381 s. XV f. 247^b, cf. supra commemoratam Ovidianorum editionem, praef. p. 8] appellatur); *De nummo* (cf. Francofurtanae editionis praefationem p. 10—11); *De lupo* (In cod. Vat. 9657 s. XIV fol. 107 carmen exstat, quod *De lupo et pastore* inscribitur); *De pediculo*; *De medicamine aurium* (*De medicamine surdi* nuncupatum in cod. Reg. 1559 s. XIV—XV fol. 2^a vidi; codicibus a Bartschio commemoratis addas Neap. Bibl. Naz. IV. F. 12 s. XIV fol. 32^a), *Liber trium puellarum*; *De rustico* (cf. Anthol. Lat. Riese II p. 158 n. 682: *In rusticum*); *De speculo*; *De amore* (*Ovidius de amore — Idem de remediis*, Samuelis Karoch fortasse fetus, in codicibus Berol. lat. 989 s. XV f. f. 214—218^a, Vratisl. J. f. 128, Berol. Diez. Cqu. 79 f. 64^b et 75^b asservantur, ut me vir doctus M. Manitius liberalissime monuit); *Tractatus de mirabilibus mundi* (Itaque Nogara, [Di alcune vite e commenti medioevali di Ovidio, *Miscellanea Ceriani*, Milano 1910 p. 421, adn. 2] perperam se primum huius opusculi mentionem fecisse opinatur.); *De Birria* (Est Vitalis Bloesensis [de Blois., s. XII] comedia elegiaca, quae dicitur [v. Creizenach, l. l. p. 22 et 26] ideoque in supra commemorato codice Neapolitano [f. 44^a] *Comedia Vitalis Blesis*, in cod. Laur. autem XXXIII, 31, s. XV f. 67 *Vitalis Blesis Amphitryon* appellatur; nonnumquam tamen etiam *Graecorum studia* a primis verbis [ut in Neapolitani codicis folio 45^b], *Amphitruo* [cf. supra], aut denique *Geta* inscripta apparet. [v. Manitius l. l. p. 7—8].

Huc pertinent praeterea etiam quae Sedlmayer (Wien. Stud. VI [1884]

Et si Vergilius omnium gratiam animosque eo facilius in suam dicionem redegit, quod Christianus et propheta fuisse putabatur, non desunt nobis varia testimonia, quibus etiam Ovidium Christi asseclis annumeratum esse demonstramus:

Sic ex. gr. ignotus auctor cuiusdam commentarii Ovidiani, qui in codice saeculi XI (XII) asservatur Benedictoburano, Ovidium Christianae legis fuisse studiosissimum et supplicii tantum timore, — nam Domitiani temporibus eum credit vixisse — veterem Romanorum religionem esse professum praedicat⁶⁾. Apud Petrum Berchorium († 1362)⁷⁾ Ovidius Christianae doctrinae

p. 149 sq.) edidit carmina *De quattuor complexionibus hominum (De quattuor humoribus)* et *De Lumaca et Lombardo* (cf. Ovidii vitam ab Aldo Manutio compositam in Ovidii editione, Venetiis, a. 1515 confecta [vol. I fol. B. b. 3]: *De Lymace*) atque ea, quae in Anthol. Lat.² (Riese) II p. 149 sq. (n. 674) invenies: *De imagine et somno*. Ovidio denique adscripta erat fortasse, (quae nunc titulo caret) *Deidamiae ad Achillem epistula*, quam e codice Paris. 2782 s. XII. (fol. 103^a—104^a) A. Riese edidit (Rh. Mus. 34 [1879] p. 474—480). *Ovidii* autem *De nuntio sagaci* quoddam carmen a Fabricio (Bibl. med. et inf. Latin. Florentiae 1858, vol. V. p. 178) commemoratur. V. insuper: M. Schanz, Röm. Litt. II¹ 1, (1899) p. 238; W. S. Teuffel¹⁸ Gesch. d. r. Lit. I⁶ (1910) § 251; G. Gröber, Grundriss der romanischen Philologie II 1 Strassburg 1902, p. 262, 411; Huemer Wien. Stud. V (1883) p. 167 sq; Anthol. Lat. (Riese)² II (1906) n. 687 p. 161; Manitius, l. l. p. 11—12. Eodem viro docto debeo, quod hic adicio, *Librum Ovidii morum et vitiorum* in codice Lips. civ. 846 fol. 169^a—180^b exstare.

Atque etiam plura in libris manu scriptis latere suspicor, sed cavendum est, ne variis titulis, quibus eadem, paululum nonnumquam immutata, inscribi solent, decipiamur. Sic ex. gr., ut iam ea, quorum supra mentionem feci, omittam, versus, qui in cod. Regin. 314 (anni 1200) fol. 104^a *Ovidii de coniunctione planetarum* inscripti exstant, e *Vetulae* libro tertio (v. 31—46) sunt sumpti, nisi quod paulo sunt plures; carmen autem *De schachis*, quod in commemorato codice Neapolitano (fol. 33^a) inter Ovidii opera enumeratur, eiusdem *Vetulae* est pars (libri I. v. 30 sq.), quae ab his incipit: *Est alius scaccorum ludus Ulixis...* cf. Cod. Vat. 1479 f. 53^a, Nogara l. l. p. 430.

Quae omnia fere iam renescentium litterarum tempore Ovidio abiudicabantur. Vide sis illam ab Aldo Manutio compositam Ovidii vitam (v. supra) et Francofurtanae editionis p. 1—35. Cf. etiam Haase, De medii aevi studiiis philologicis Vratislaviae 1856, p. 17.

⁶⁾ Meiser, Über einen Kommentar zu den Metamorphosen des Ovid. Sitzber. d. k. bayr. Ak. Phil.-hist. Cl. 1885 I, p. 51—52.

⁷⁾ Hauréau, Sur un commentaire des Métamorphoses d' Ovide, Mémoires de l'Institut National de France, Académie des Inscr. et belles lettres XXX, (1863) 2, p. 55.

peritissimus apparet, perinde atque in tertio praecipue *Vetulae* libro, ubi clerici prorsus christiani more disserit; huc accedunt etiam egregii alicuius scholiastae verba: *Ovidius... fecit librum De vetula intitulum, in quo... ad ultimum ponit fidem suam, tractans egregissime de incarnatione Ihesu Christi et de passione, de resurrectione et de ascensione et de vita beatae Mariae virginis et de assumptione eius in caelum. Isti creatori et virgini similiter commendat se in fine et rogat tam filium, quam matrem, quatinus dignetur sui ipsius in fine, dum venerit ad iudicium misereri, quia de... resurrectione optime et probabiliter tractat.* (Cod. Vat. 1479 s. XIII—XIV, fol. 53^a)⁸⁾.

In codice Laurentiano denique (XXXVI. 17. s. XV.) carmen exstat Ovidio adscriptum, in quo poeta Christianum prorsus in modum, quod *Metamorphoseon* libros conscripserit, Deo gratias agit⁹⁾.

Non deerant tamen, qui etiam aliam ob causam Ovidium summa admiratione dignum esse putarent. Hi erant praecipue poetae, qui, animi humani affectus depingentes, non habebant, cur hunc lepidum *tenerorum lusorem amorum* respuerent. Itaque apud eos Ovidius tamquam summus poesis amatoriae vates apparet, ad cuius auctoritatem et doctrinam haud raro provocant. Quid, si nonnulli, falsa quidem, sed hoc loco non tam impugnanda interpretationis ratione decepti, eo admirationis sunt progressi, ut hunc, magnam partem lascivum poetam illius praecipue casti et propemodum divini amoris praeconem fuisse voluerint? Nam legas, quae mulier quaedam filiae suae de amore praecipit:

*Ein wiser man Ovidius,
der tuot uns von der Minne kunt,*

⁸⁾ Cf. Nogara l. l. p. 430. Notandum est insuper Sulmone Ovidium prorsus pro sancto Christiano habitum esse (H. Delehaye S. J. *Die hagiographischen Legenden*, übers. v. E. A. Stückelberg, Kempen u. München, 1907 p. 20 adn. 4.). At non deerant, qui nugis istis atque ineptiis non crederent; nam legas haud tam insulsam huius aevi narratiunculam (Th. Wright, *A selection of Latin Stories from MSS. of the XIII and XIV centuries*, London 1842, p. 43—44; cf. Comparetti l. l. p. 125—126; P. de Nolhac, *Petrarque et l'humanisme*, Paris 1892 p. 230 adn. 1; Ehwald, *Burss. Jahresb.* 43 [1887] p. 186), ubi Ovidii genius eos, qui pro Sulmonensi poeta Christianorum ritu iam iam erant precaturi his verbis a tumulo suo absterret: *Nolo pater noster, carpe viator iter!*

⁹⁾ Sedlmayer, *Beiträge zur Geschichte der Ovidstudien im Mittelalter*, Wien. Stud. VI (1884) p. 141 adn. 2.

*er gih̄t, si heize vrô Vênus
si mache süeziu herze wunt...*

*Si mac ein herze niht getragen
daz mit untugenden ist beslagen:*

ez muoz gereinet innen sin....¹⁰⁾

Atque Ovidianorum carminum memoriam numquam, ne obscurissimis quidem medii aevi temporibus, esse exstinctam permulta probant documenta, quorum nonnulla tantum affere liceat: Iam sexto saeculo Ovidii vestigia apud Isidorum, Benedictum Nursiensem et Fortunatum deprehendimus¹¹⁾, perinde ac saeculo septimo opud Bedam, in cuius scriptis Ovidius proximum Vergilio locum obtinet¹²⁾; tum certe non omni caret momento, quod ille, qui saeculo insequenti artium et litterarum exstitit sospitator, Carolum magnum dico¹³⁾, in quadam epistula, quam ad Angilbertum, generum suum, item carminum Ovidianorum studiosissimum, Romam misit, Sanctorum petens reliquias, haud sine lepore verbis usus est Ovidianis:

Si nihil attuleris, ibis Homere foras

(Art. II 280)¹⁴⁾.

¹⁰⁾ M. Haupt, *Der Winsbeke u. die Winsbekin*, Leipzig 1845, p. 44, 46. Quae praecepta ab Ovidio initium capiunt, et quasi in eius doctrina innixa profuerunt. Cf. A. H. Masius, *Die Erziehung im Mittelalter*, in K. A. Schmidts *Geschichte der Erziehung* II, 1, Stuttgart 1889 p. 280—281, Bartsch, l. l. p. XXXVIII; Manitius l. l. p. 11.

¹¹⁾ Manitius, *Gesch. d. lat. Lit.* p. 65; 90; 177.

¹²⁾ M. Manitius, *Zu Aldhelm und Beda*, *Sitzber. d. phil.-hist. Cl. d. k. k. Akad. Wien* CXII, (1886) p. 561—562, 617—618. Cf. etiam eiusdem auctoris: *Zu Rahewin, Ruotger und Lambert*, *Neues Archiv. d. Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte* XII (1886) p. 368, 383; *Zu Fortunatus, den Annales Quedlinburgenses und Sigeberths Vita Deoderici*, *ibid.* p. 596. V. insuper: *Ehwald l. l. II p. 1.*; *Riese, Anthol. Lat.* II p. 150 adn. ad n. 677.

¹³⁾ E. Norden, *Die antike Kunstprosa* Leipzig 1898, II p. 693, W. Ebert, l. l. II et praecipue Praef. p. 3—11.

¹⁴⁾ A. H. L. Heeren, *Geschichte des Studiums der classischen Litteratur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften. Mit einer Einleitung, welche die Geschichte der Werke der Classiker im Mittelalter enthält*, II voll. Göttingen 1797—1801. I p. 105; Bartsch l. l. p. I. Angilberto enim cognomen Homero erat inditum: E. Duemmler, *Angilberti carmina, in: Poetae Latini aevi Carolini* I Berol. 1881, p. 354—358. Ebert l. l. II

In dubium autem vocari non potest, quin Ovidium noverit etiam Alcuinus¹⁵⁾, vir huius aetatis facile eruditissimus, et casu tantum, ut opinor accidit, ut inter bibliothecae Eboracensis, quam ipse condidit, libros¹⁶⁾ Ovidii carmina non enumeraret¹⁷⁾.

E noni saeculi scriptoribus Sedulium Scottum¹⁸⁾, Theodulphium, Walahfridium, Ermoldum Nigellum nominare sufficiet, qui non solum lectione, sed etiam imitatione dignum duxerunt¹⁹⁾ Ovidium, *in cuius dictis secundum Theodulphium, quamquam sint frivola multa, plurima sub falso tegmine vera latent*²⁰⁾.

Ignotus deinde quidam auctor, qui primo decimi saeculi, ut putant, dimidio *Ecbasin cuiusdam captivi per tropologiam* conscripsit, inter poetas, quos spoliat, haud spernendum locum Ovidio tribuit²¹⁾. A saeculo undecimo Ovidiani libri magis magisque crebri in bibliothecarum indicibus apparent²²⁾ et iam eiusdem sae-

p. 6. Cf. etiam: Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters hrsg. v. L. Traube, III, 4, München 1908, p. 163 et Manitius, *Gesch. d. lat. Lit.* p. 545.

¹⁵⁾ V. Fr. A. Specht, *Geschichte des Unterrichtswesens im Deutschland*, Stuttgart 1885 p. 99. Cf. tamen Manitius, *Gesch. d. lat. Lit.* p. 274, 276.

¹⁶⁾ V. Heeren l. I p. 111—112; Bartsch l. I p. I (*De Pontificibus et Sanctis Eccl. Ebor.* ap. Gale I p. 730) Cf. Ebert l. I. II p. 26.

¹⁷⁾ Quemadmodum nisi fortuna solum maligna explicari non potest Ovidii mentionem non fieri in quodam duodecimi saeculi librorum indice (Serapeum 5 (1884) p. 236—239 [Katalog einer Klosterbibliothek aus dem XII Jh.] Cf. Bartsch l. I p. XIII),¹⁸⁾ qua aetate, ut exploratum est (cf. infra), ille poeta iam amplissima fruebatur auctoritate.

¹⁸⁾ *Liber de rect. christ.* ed. S. Hellmann in *Quellen u. Unters....* I 1 München 1906; satis est inspicere locos Ovidianos, quos in p. 198 editor congescit.

¹⁹⁾ V. Duemmler, l. I p. 440, II (1884) p. 2, 262 et 266; Ebert l. I. II p. 71 et 82; 159; 176, 178; Cf. Specht, l. I p. 99; Manitius, *Gesch. d. lat. Lit.* p. 540, 541.

²⁰⁾ *Theod. Carm.* (ed. Duemmler l. I p. 438—581) XLV v. 19—20 (p. 543), cf. Comparetti l. I p. 123 adn. 2.

²¹⁾ C. Bursian, *Beiträge zur Geschichte der classischen Studien im Mittelalter*, Sitzber. d. k. bayer. Ak. d. Wiss. Phil.-hist. Cl. 1873, p. 460 sq. Cf. Ehwald l. I p. 16; Manitius, *Gesch. d. lat. Lit.* p. 616—619.

²²⁾ Manitius, *Philologisches aus alten Bibliothekskatalogen (bis 1300)*, *Rh. Mus.* 47 (1892) *Ergänzungsh.* p. 31—32; *Beiträge zur Geschichte Ovidius und anderer röm. Schriftsteller im Mittelalter*, *Philologus Suppl.* VII (1899) p. 724 sq.; A. Wellmann, *Der Katalog der Lorscher Bibliothek aus dem X Jh.*, *Rh. Mus.* 23 (1868) p. 409.

culi posteriore dimidio (a. 1086) grammaticus quidam Aimericus Ovidium inter *aureos* enumerat *auctores*²³).

Ex odio, quo Conradus Hirsaugiensis (s. XII), ludi cuiusdam morosus magister, Ovidium persequitur²⁴), maxima iam huius poetae elucet auctoritas, apud Hugonem Trimbergensem denique, qui a. 1280. *Registrum multorum auctorum* composuit, Ovidius *letus et facetus, sententiarum floribus multimodis repletus*, praecipuas plane agit partes²⁵). Eodem saeculo Albertus Halberstadiensis vixit, qui largam *Metamorphoseon* confecit *paraphrasin*²⁶), Richardi autem de Fournival (s. XIII.) *Biblionomia* omnia Ovidii continet opera²⁷).

²³) M. Thurot, Documents relatifs à l'histoire de la grammaire au moyen-âge. (Acad. des Inscr. et Bell. Lettr. 1870, Compt. Rend. Nouv. Sér. VI p. 242—251), III. Aimericus *De arte lectoria* p. 250: *Item apud gentiles sunt libri authentici, hoc est aurei, artes VII, auctores VIII. artes: grammatica... auctores: Terentius, Virgilius. Oratius, Ovidius, Salustius, Lucanus, Statius, Iuvenalis, Persius.* Cf. TH. Gottlieb, Über mittelalterliche Bibliotheken, Leipzig 1890. Einl. p. 13 adn.; Manitius, Beitr. z. Gesch. Ovidius.... (v. supra adn. 22) p. 724 sq.

²⁴) Conradi Hirsaugiensis, *Dialogus super auctores, sive Didascalon*, eine Literaturgeschichte aus dem XII Jh. erstmals herausgegeben von Dr. G. Schepss, Würzburg 1889 p. 66, v. infra adn. 46.

²⁵) *Das registrum multorum auctorum* des Hugo von Trimberg, ein Quellenbuch zur lateinischen Literaturgesch. des Mittelalters von Prof. Dr. J. Huemer, Sitzber. d. Philos.-hist. Cl. d. kais. Ak. d. Wiss., Wien 1888 p. 145 sq., v. 80—81, et praeterea v. 31—34, 44—46, 82—84, 734—735. (Quod opusculum tamen iam a. 1853 a. M. Hauptio [Bericht über d. Verh. d. k. Preuss. Ak. d. Wiss. Berlin 1854 p. 142 sq] editum erat.) Cf. Bartsch l. l. p. IX; Ehwald l. l. II p. 1. Legas praeterea, quae Spechtius l. l. p. 100 e Nicolai de Bibera (s. XIII.) carmine satirico sumpsit:

Partes Donati, quod adultero stat grave vati

Scis declinare, quod nusquam vis dubitare

Et reputas planas scripturas Ovidianas

Post hoc nancisci vis ambo volumina Prisci sq.

Quibus addas insuper quae Heerenius (l. l. p. 245) de Rogero Baccone (s. XIII.) protulit.

²⁶) K. Bartsch, l. l.

²⁷) L. Delisle, *Le cabinet des manuser.* II Paris 1874, tab. X, 117—120, p. 531. De aliis, qui Ovidium noverint, huius aetatis auctoribus videas velim: Duemmler l. l. I p. 543, 571, II p. 95, 120, 141, 484, 508, 567, 623; Gröber l. l. p. 592; 709 sq.; 744 sq.; 745; 860; 1184; Tristium l. rec. S. G. Owen, Oxonii 1888 p. LXXXII—LXXXVI et praecipue Manitius, *Gesch. d. lat. Lit.* p. 378, 379; 465; 472; 499; 512; 550, 551; 558; 573; 598; 654. Inspi-

Ad Ovidiana studia praeterea, qualia medio aevo fuerint, cognoscenda commentarii et scholia conferunt, quae omnia hac aetate demum sunt composita: Post Ehwaldii *de scholiasta*, qui est ad Ovidii Ibin perscriptam commentationem²⁸⁾ et Ibidis scholia, quae septimo vel octavo saeculo sunt assignanda²⁹⁾, iterum edita³⁰⁾ viri docti operae pretium duxerunt haec, qualiacumque essent³¹⁾ medii aevi studiorum specimina, accurato respicere iudicio. De *Metamorphoseon morali* commentario, saeculo XIV. a Petro Berchorio (Bersuire) composito Haurevius (Hauréau) disputavit³²⁾, aliud ignoti cuiusdam scholiastae opus, quod in undecimi saeculi codice asservatur Benedictoburano, nunc Monacensi 4610, Meiser inspexit et examinavit³³⁾. Alios *Metamorphoseon* commentarios nondum adhuc notos in Laurentianis codicibus inspexi³⁴⁾. Etiam reliquorum Ovidii carminum huiusmodi commentarii vel scholia in lucem paulatim protrahuntur: Epistularum commentarii fragmenta in codice quodam Vindobonensi Sedlmayer invenit³⁵⁾, in integrum autem omnium Epistularum commentarium in codice Laurentiano LXXXI Sup. 23, s. XV.

cias praeterea largum indicem eis, quae L. Traube edidit (*Poetae Lat. aevi Carol. t. III part. II fasc. II, Berol. 1896*) carminibus adiectum (p. 785).

²⁸⁾ R. Ehwald, *De scholiasta*, qui est ad Ovidii Ibin, commentatio, Gothae 1876.

²⁹⁾ Ehwald, *De scholiasta*... p. 11. Cf tamen Ellis (v. infra) p. LXIII, Schenkl *Z. f. ö. G. V* (1883) p. 259—271.

³⁰⁾ P. Ovidii Nasonis Ibis, ex novis codicibus edidit, scholia vetera, commentarium cum prolegomenis appendice indice addidit R. Ellis, Oxonii 1881.

³¹⁾ A. Gudeman, *Grundriss der Geschichte der klass. Philologie*² Leipzig u. Berlin 1909 p. 137.

³²⁾ V. supra adn. 7. At non habuit rationem Bartschii, apud quem (l. l. p. XLIII—XLV) haud spernenda plurium auctorum, qui *Metamorphoseon* libris interpretandis operam dederunt et ipsius Berchorii (p. XLIII) fit mentio. Cf. etiam, quae Haaseus (l. l. p. 22 sq.) de Roberto Holkot (s. XIV) exposuit. De Johannis cuiusdam *Integumentis* v. Traube l. l. p. 526 adn. 1. Manitius *Gesch. d. lat. Lit.* p. 332, 339.

³³⁾ V. supra adn. 6. Cf. Ehwald, *Ad historiam*... symbolae II p. 2.

³⁴⁾ In codice Laur. LXXXXI Sup. 23 s. XV (fol. 60—123^b) largus exstat commentarius, qui ad duos priores libros pertinent, in codice autem Laur. LXXX Sup. 5 s. XIV—XV (fol. 113—152) novem librorum asservatur commentarius. Etiam in Monacensi codice 19473 (Tegerns. 1473) s. XII (f. 37) *Metamorphoseon* quidam invenitur commentarius. (Catal. p. 248).

³⁵⁾ V. supra adn. 9, p. 152 sq.; Eiusdem auctoris *Prolegomena critica ad Heroides Ovidianas*, Vindobonae 1878, p. 102—103.

(fol. 49—55^b) incidi. De Ponticorum commentario in codice s. XIII Monacensi 19480 asservato mentionem fecit Ehwaldius³⁶), Remediorum autem quoddam commentariolum, quod libellum Ovidii in duos libros, eos autem in plura capitula dividit ideoque *divisiones Ovidii de remedio amoris* inscribitur (fol. 33^a), in codice s. XIV. Neapolitano IV. F. 12, ff. 32^a—33^a asservatum ipse excussi³⁷). Etiam Fastorum commentarium in codice s. XIII. Reginensi 1548 (ff. 1—42) ut invenirem contigit³⁸).

Quae omnia tamen minime ad vera veterum auctorum pertinent studia, quae ad totam antiquorum vitam et artem cognoscendam instituantur, — nam ea, ante renatas litteras, frustra medio aevo quaeras³⁹), — sed cum docendi et instituendi usu artissimo coniuncta sunt vinculo⁴⁰), cum Ovidius unus ex iis, qui in scholis legerentur, fuisset auctoribus⁴¹).

Qui erant praecipue — res per se patet — scriptores Christiani, ut ex. gr. Iuvenecus, Paulinus (Nolanus), Prudentius, Prosper, Sedulius, Fortunatus, Arator, Boethius, Alcimus Avitus, Maximianus, deinde Theodulus alii, sed etiam, quamvis accerrimo nonnumquam impugnarentur odio a duris scholarum praeceptoribus, utpote *poete vel magi, spiritu immundo*

³⁶) Ad hist... symb. 2 p. 2; huc pertinet etiam commentarius *in Ovidii Epistolas (XX) de Ponto*, qui in codice Monacensi 19480 (Tegerns. 1480) s. XIII, (fol. 22) asservatur (Catal. p. 249).

³⁷) V. insuper Manitius, *Analekten zur Schulgeschichte des Mittelalters*, Sonderdruck aus den Mitteil. d. Ges. f. deutsche Erziehungs u. Schulgesch. XVI (1906) p. 6; Norden l. l. II 728 adn. 1.

³⁸) *Permultae denique glossae super Ovidium* in bibliothecarum indicibus commemorantur (v. Manitius. Rh. Mus. 47 (1892) Ergänzungsh. p. 33 sq.) quo nomine, ut e codicis Monacensis 19475 (v. infra p. 13) cognoscitur exemplo, commentarii nonnumquam nuncupari solent. Etiam Andream Capellanum, Antonium Fanensem, Johannem de Vergilio Ovidii carminibus interpretandis hac aetate operam dedisse benignissime mecum M. Manitius communicavit. Cf. Sandys l. l. I p. 639 adn. 7; Owen l. l. p. LXXXVIII—XC.

³⁹) Comparetti l. l. I p. 99 sq.

⁴⁰) Cf. Manitius, *Analekten*... p. 1.

⁴¹) Hugo Trimbergensis (v. supra adn. 25) auctores, qui in scholis legantur, enumerare pergit:

Sequitur Ovidius dictus puellarum

Quem in scolis omnibus non credo fore rarum.

(V. 734—735).

Cf. Bartsch l. l. p. IX.

*instincti*⁴²⁾ non deerant gentiliū quoque auctorum nonnulli, Persius, Iuvenalis, Statius, Horatius, Terentius, Sallustius, Avianus⁴³⁾, Cicero (Tullius)⁴⁴⁾, ut iam omittam Vergilium et Ovidium supra commemoratos⁴⁵⁾. Ovidio autem ante omnes *gravia* nonnumquam *parabantur bella*⁴⁶⁾, sed Sulmonensem poetam iam nemo de statu eius deicere poterat, tum ob eas, quas supra⁴⁷⁾ exposui causas, tum quia vatem suum ipse defendebat Cu-

⁴²⁾ Norden, l. l. II p. 689.

⁴³⁾ De eius religione v. Crusius in Pauly-Wiss. Realenc. II 1896 p. 2374.

⁴⁴⁾ Rabanus Maurus (v. adn. 48) p. 396; Aimericus (v. adn. 23) l. l. p. 250; Conradi Hirsaug. Dial. (v. adn. 24) l. l. p. 19—84; Alex. de Villa dei (v. adn. 46) l. l. p. XVII—XX; Hug. Trimbergensis *Reg. multorum auctorum* (v. adn. 25) v. 31—864 (1033); v. etiam Specht l. l. p. 96—101; Norden l. l. II p. 688 sq.; 730 sq. Ceterum de auctoribus, qui in medii aevi scholis sint lectitati, haec praecipue consulas, quae M. Manitius conscripsit, in adnotationibus 5 et 37 supra commemorata.

⁴⁵⁾ Latini enim soli (aut in Latinum versi) legebantur auctores, Graecae linguae notitia toto Occidente oblitterata et penitus exstincta fere ubique, sic, ut ex. gr. singula tantum Graeca vocabula et ea quidem saepius incredibilem in modum detorta, cum nequiquam intellegerentur, Latino insererentur sermoni, quo doctiorem eius efficerent aspectum. Haase, l. l. p. 4, 14—15, 33—34; Gudeman l. l. p. 140; E. Norden, Die lat. Lit. im Überg. vom Altertum zum Mittelalter (P. Hinneberg, Die Kultur der Gegenwart I, 8² 1907) p. 403—404. Cf. infra p. 19.

⁴⁶⁾ In Conradi Hirsaugiensis dialogo (v. adn. 24) discipulus (D) et magister (M) hunc in modum colloquentes finguntur: *D. Cum tanta nobis subpetant, quorum honesta lectio nos ingenio quidem acuit et provocat ad virtutes, cur scripta viciosa sunt appetenda, quorum sensus inficit studiis exercitanda ingenia? cur Ovidianis libris Christi tyrunculus docile summittat ingenium, in quibus etsi potest aurum in stercore inveniri, quaerentem tamen polluit ipse fetor adiacens auro, licet avidum auri? M. Rationabili spiritu duceris mentem avergens ab errore falsitatis, quia etsi auctor Ovidius idem in quibusdam opusculis suis idest pastorum, de Ponto, de nuce et in aliis utcumque tolerandus esset, quis eum de amore crocitantem, in diversis epistulis turpiter evagantem, si sanum sapiat, toleret?* (p. 66). Cf. Ehwald, Ad historiam.... symbolae II p. 1. Simili modo etiam Alexander de Villa dei, cuius *Doctrinale* eodem [XII] saeculo conscriptum a Reichlingio est editum in Mon. Germ. paed. XII [1893], acerrimus exstitit oppugnator scholae Genabiensis (Orléans; v. Reichl. p. XXVI), ubi hoc tempore veterum, qui classici vocantur, auctorum et Ovidii amatoriorum praecipue carminum florebant studia (Delisle L. Les écoles d'Orléans au XIIe et au XIIIe siècle. Annuaire-Bulletin de la soc. de l'hist. de France, VII p. 144; Norden Knstpr. II 724 sq.; Creizenach l. l. I, 26.

⁴⁷⁾ Pag. 3—5.

vido, blandis poetae versibus etiam severos illos inebrians animos, tum propterea quod docendi et interpretandi ratio alia in usum suum convertere, vet potius detorquere, alia rigidum in modum protinus expungere non dubitaverit. Nam legas velim ea, quae Rabanus Maurus (a. 776—810) de gentiliū auctoribus legendis praecipit: *... si quid in eis utile reperimus, ad nostrum dogma convertimus; si quid vero superfluum de idolis, de amore, de cura saecularium rerum, haec radamus, hic calvitium inducamus, haec in unguium more ferro acutissimo desecemus* ⁴⁸⁾!

Quae medio aevo fuerunt monachorum scholae ab antiquis quidem litterarum ludis originem suam traxerunt ⁴⁹⁾ ab iisque sine dubio etiam illam septem artium liberalium seriem receperunt ⁵⁰⁾, hoc tamen praecipuo discrimine interposito, ut omnes disciplinas summae, videlicet theologiae, quasi ancillas esse voluerint ⁵¹⁾. E septem artibus tres primae, intellege grammaticam, rhetoricam, dialecticam, *trivii*, quattuor postremae autem *quadrivii* nomine comprehendebantur hac ratione, ut omnium princeps et quasi mater ars grammatica putaretur ⁵²⁾, secundum Rabani Mauri, ex antiquis nimirum repetitam sententiam *scientia interpretandi potestas atque historicos et recte scribendi loquendique ratio* ⁵³⁾.

Itaque auctores, quorum studium huius praecipue artis provincia continebatur, omnino non divino cognoscendae vetustatis desiderio, sed ediscendae tantum Latinae linguae causa legebantur ⁵⁴⁾, Haec autem, quae ad scriptorem secundum scholae regulam interpretandum et intellegendum opus erant ab ipsis magistris ad tradi-

⁴⁸⁾ *De clericorum institutione lib. III cap. XVIII De arte grammatica et speciebus eius*, Patr. Lat. (Migne) t. 107 p. 396. Cf. tamen Duemmler l. l. II p. 157.

⁴⁹⁾ Comparetti l. l. I p. 40, 90 sq., 104 sq.; Specht l. l. p. 81.

⁵⁰⁾ Haase l. l. p. 4; Cf. Aimericus, (v. adn. 23) p. 250.

⁵¹⁾ K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1900, I p. 206; Norden *Knstpr.* II p. 670—687 ac praecipue p. 680 sq.; Cf. Specht, l. l. p. 82; Masius l. l. p. 426; Haase l. l. p. 4; Schepssius in sua *Conradi Hirsaugiensis* editione (v. adn. 24) p. 12—13, 75 sq.

⁵²⁾ Morawski, l. l. I p. 207; Specht, l. l. p. 86—87; Comparetti l. l. I p. 101 sq.

⁵³⁾ V. adn. 48, p. 395 sq.; cf. Marii Victorini *Art. Gram. lib. I* (Gr. L. ed. Keil t. VI) p. 4, ubi etiam Varro laudatur.

⁵⁴⁾ Morawski, l. l. I p. 210; Specht, l. l. p. 86, 94, 102—192; Comparetti l. l. I p. 99 sq.; Gudeman l. l. p. 151.

tam, ut videtur, et praescriptam normam disposita, singulis praemittebantur auctoribus legendis, *ut per ea bene et sapienter exquisita totum subsequens opus clarius appareret*⁵⁵⁾ atque ea, *accessuum* nomine vocata, adhuc in libris manu scriptis latent⁵⁶⁾.

Quorum rationem et originem nondum enucleatam nunc examinandam suscepi, Ovidio praecipue innixus, cuius accessuum syllogen utpote omnium amplissimam atque aptissimum disputandi praebentem fundamentum, ut publici iuris facerem, animum induxi.

Tres igitur adhibui codices, in quibus, quod sciam, eiusmodi variorum auctorum accessus, quasi in corpora redacti asservantur, scilicet Monacenses duos⁵⁷⁾, Palatinum-Vaticanum unum⁵⁸⁾:

T¹ T.¹⁵⁾ Monacensis 19475 (Tegerns. 1475) membrana-

⁵⁵⁾ V. infra Remed. Access. p. 25.

⁵⁶⁾ Primam, quod sciam, *accessuum* mentionem fecit Seb. Günther, Gesch. d. litterarischen Anstalten in Baiern. München 1810 2 voll, I p. 271: „... Endlich verfertigte man auch Commentare über die christlichen, sowohl als heidnischen Vorlesbücher. Man erklärte darinn Ausdruck, Sinn und Figuren; zeigte die poetischen Winke und verschiedenen Auspielungen. Ich habe mehrere solche Auslegungen gesehen, die grösstentheils die Aufschrift führten: Explanaciones, oder accessus ad poetas“. Atque hanc, *quae medio aevo percerebruit*, commemorat Ehwaldius (Ad hist.... symbolae, II p. 1) *veterum auctorum interpretationem, quae certo quodam modo exculta et ubique — etiam ad amorum elegias declarandas! — repetita, sane sit digna, in quam accuratius inquiratur*. Legas praeterea, de eadem re prolatam Comparettii (l. l. I p. 170—171) sententiam: *...giacciono in grandissima parte inediti, nelle biblioteche molti commenti di origine medievale, per lo più anonimi, su Virgilio ed altri autori. La indomabile pazienza degli odierni filologi non si è mostrata ancora abbastanza robusta per affrontare il disgustoso lavoro di cercare in questo enorme ammasso di chiose quello, che potrebbe esservi di proveniente da fonti antiche*.

⁵⁷⁾ Priusquam ipsos libros excussi, eorum imagines luce exceptas, quae opus essent Dr. Leidinger, Monacensis Bibliothecae praefectus, ut est eximia comitate, benigne transmisit.

⁵⁸⁾ Ovidii accessus non continet codex Florianensis 587 s. XIII—XIV, de quo apud Alb. Czerny (Die Handschriften der Stiftsbibliothek St. Florian, Linz 1871 p. 199) haec legimus: „Bl. 133^a—133^b. Praeambula in varios libros poeticos. Es sind ganz kurze Prolegomena in libros Achilleidos, in Claudii Claudiani de raptu Proserpinae, in librum Aesopi und in das Werk eines gewissen magister Matheus, der das Leben des Tobias metrisch bearbeitete“.

⁵⁹⁾ Monacensium codicum signa a Schepsio l. l. (v. adn. 24) p. 11 prolata retinui.

ceus, saeculi XII, forma octava (13.3 × 18 cm.), binis columnis exaratus, foliis 45 constat atque in ea parte, quae ad hanc quaestionem pertinet, habet, quae sequuntur:

(Fol. 1^a) Duos Accessus Ovidii Epistularum, deinde (f. 1^b sq.) duos (1 in fol. 1^b, 1^a in fol. 2^a) Accessus Prudentii, singulos: (2) Catonis, (3) Aviani, (4) Maximiani, (5) Homeri Latini, (6) Physiologi, (7) Theoduli, (8) Aratoris, (9) Prosperi, (10) Sedulii, tum (f. 5^b) Accessus Ovidii Artis Amatoriae, (f. 6^a) Remediorum, Ex Ponto librorum, (f. 6^b) Tristium, (f. 7^a) Amorum, Fastorum, denique, post Accessus (f. 8^a) Lucani, Tullii (Ciceronis), Boethii, Prisciani, (f. 13^a) alterum Accessum Ovidii Amorum et (f. 13^b) Epistularum. Sequuntur insuper: (f. 14^b) Accessus Horatii, (f. 16^a 31^b) *Glossae* (commentarius) Ovidii Epistularum, alia⁶⁰).

P. Palatinus-Vaticanus 241, membranaceus, minuta forma P (13 × 8.5 cm.) et in nonnullis paginis etiam subtilissima scriptura conspicuus, 128 continet folia variis manibus et variis temporibus inde a saeculo XI. perscripta, sed sine dubio saeculo XIII non est recentior. Itaque in hac parte, quae ad saeculum XIII. pertinet, foliis 74^b—80^b continentur eadem, ut videtur, manu exarati Accessus⁶¹): Catonis, Aviani, Maximiani, Homeri Latini, Physiologi, Theoduli, Aratoris, Prosperi, Sedulii, Prudentii, deinde Ovidii (f. 78^b) Artis Amatoriae, Remediorum, (79^b) Ex Ponto librorum, (80^a) Tristium et (f. 80^b) Epistularum, qui accessus verbis *quarum viri demorabantur in obsidione*.... decurtatus abrumpitur. Sequuntur Maximiani elegiae, Vita b. Mariae „Aegyptiacae“, cetera⁶²). Singuli acces-

⁶⁰) De cetero videas: Catalogus codd. Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis, compos. Halm — Keinz — Meyer — Thomas, tomi II pars III, Monachii 1878 p. 249. Sed perperam de huius codicis folio 31 est scriptum: „Thebaldi Placentini regulae de longis et brevibus syllabis“, nam solus tantum isque brevissimus illarum „regularum“ exstat accessus (fol. 31^b).

⁶¹) Nomen ipsum *accessuum*, quod in hoc libro non apparet, codicibus Monacensibus debemus, ubi saepius (etiam in librorum frontibus) exaratum occurrit. cf. infra p. 16, 17.

⁶²) Reliquas codicis partes descriptas invenies in Bibliothecae catalogo, qui inscribitur: Codices Palatini Latini Bibliothecae Vaticanae descripti praeside J. B. Cardinali Pitra. Recensuit et digessit Henricus Stevenson iunior, recognovit J. B. de Rossi, tomus I Romae 1886 p. 59—60. At nonnulla sunt in hoc catalogo ommissa, veluti Accessus Physiologi, qui inter

sus, etsi magnam partem uno perscribuntur tenore, omnes fere titulis denotantur, qui sunt ex. gr. *Initium Aviani*, *Initium Maximiani* et saepissime lineis minio pictis sunt distincti.

T² T.² Monacesis 19474 (Tegerns. 1474)⁶³ membranaceus s. XII—XIII, forma octava minore, (18 × 13.3 cm.) (foliis 39) paginis 78 constat, quarum posterioribus (p. 59—78) hi continentur accessus: (Pag. 59) Catonis, Aviani, Prosperi, (p. 66) Ovidii Amorum, (p. 67) Tullii, Homeri Latini, (p. 69) Aratoris, (p. 70) Ovidii Artis Amatoriae, Remediorum, (p. 72) Theoduli, Sedulii, (p. 75) Ovidii Epistularum, (p. 76) Prudentii, Maximiani, Physiologi⁶⁴).

Vides igitur neque eundem in omnibus codicibus exstare Ovidianorum accessuum numerum, neque eodem in unaquaque sylloge digestos esse modo, cum nonnulli tantum, Artis Amatoriae et Remediorum dico accessus, in omnibus codicibus, Artis autem, Remediorum, Ponticorum, Tristium accessus in codicibus T¹ et P eodem se exciperent ordine. In quo constituendo, ne omni carerem fundamento, codicis T¹ (ut qui omnes contineret accessus, Ibide nimirum et Metamorphoseon libris exceptis, cf. p. 32 sq.) secutus sum rationem, hoc discrimine interposito, ut Epistularum accessum, qui in T¹ duobus locis occurrit (v. supra), ceteris praeposuerim⁶⁵.

Homeri et Theoduli accessum (in fol. 76^b—77^a) exstat, minio quidem non distinctus. Praeterea in fol. 1^a alia manus (saeculi, ut videtur, tertii decimi) adscripsit haec, quae codicis indicant originem: (a) *H. T. Codex iste pertinet monasterio beatae Mariae Magdalenae in Franchentall inter Spiram et Wormatiam situato, canonicorum regularium* et paulo inferius: (b) *Explanationes Sedulii Scotti in quattuor evangelistas habentur in praesenti libello*. Tum alia manus multo recentior addidit: (c) *Gross — Franckenthal* et alia iterum: (d) *Hic liber ad maius Francf.* In folio autem 112^b ab eadem manu, quae supra a et b exaravit, iterum verba a me signo a notata perscripta sunt et praeterea libri index est adiunctus: *Continet vitam sancti Nicolai episcopi, item Theodulum, item tectum Sedulii, sed non est finis, item commentum super Sallustii tectum, item Gesta beati Cosimae et beatae Mariae Aegyptiacae*. E quo indice, cum iis, quae nunc libro continentur in comparationem vocato, conici potest codicem aliquando e compage solutum, alia amisisse et ex aliis postea esse conflatum.

⁶³ Cf. E. Chatelain, *Paléogr. des Classiques Latins*, Paris 1884—1892 I p. 7, 20, pl. XXVII.

⁶⁴ V. adn. 56, p. 248—249.

⁶⁵ Ovidii enim vitam continet; cf. p. 16.

Restat, ut moneam Amorum¹ Accessus recensionem, quae in codicis T¹ exstet folio 7^a, haud mediocriter differe ab ea, quam eiusdem libri ff. 13^a—13^b et codex T² exhibeat — simili modo, atque Epistularum Accessus, qui in T¹ (fol. 13^b—14^b) et in codicis P fragmento asservetur, totus alius sit atque illi, qui in codicis T¹ foliis 1^a—1^b et in T² inveniantur. È codicis autem T¹ duobus accessibus, qui hoc loco (fol. 1^a—1^b) sunt exarati, posterior tantum cum codicis T² accessu accuratius cohaeret. Meliorem itaque, mea quidem sententia, in textum recepi recensionem, alteram vero, ut commentarii atque supplementi quodammodo vice fungeretur, annotationibus adieci. Quae omnia ut facilius perspici possint, tabulam affero, singulos accessus, eorumque codices exprimentem:

I	Accessus Epistularum :	T ¹ (fol. 13 ^b —14 ^b) P (frg)
(I ^a , I ^b)	" "	: T ¹ (fol. 1 ^a —1 ^b) T ²)
II	Artis Am. :	T ¹ P T ²
III	Remed. :	T ¹ P T ²
IV	Ponticorum :	T ¹ P
V	Tristium :	T ¹ P
VI	Amorum :	T ¹ (fol. 7 ^a)
(VI ^a)	" "	: T ¹ (f. 13 ^a —13 ^b) T ²)
VII	Fastorum :	T ¹

Manifestis denique librarii mendis correctis, orthographiam restitui, illam autem medii aevi consuetudinem, ut pro *ti*, *ci*; pro *ae*, *e* scriberent et alia similia in textu denotare supersedi, cum ne ipsi quidem codices in hac scribendi ratione servanda essent constantes, et quisquiliis omissis maioris tantum momenti codicum lectiones aliaque singularia protuli.

Aliorum auctorum accessus, si qui in his codicibus occurrunt, in omnibus eandem omnino exhibent recensionem, quod ad eorum compositionem praecipue et principales quaestiones pertinet; accedit, quod e duobus codicis T¹ Prudentii accessibus (v. supra p. 13) primus (1, in fol. 1^b) in codice T², alter autem (1^a, in fol. 2^a) in codice P recurrit.

ACCESSUS.

I. *Ovidii Epistolarum.*

In principio huius libri VI sunt inquirenda: Vita poetae¹⁾, titulus operis, intentio scribentis, materia, utilitas, cui parti philosophiae supponitur. Vita istius poetae talis est: Sulmonensis esse dicitur, quod ipse testatur: Sulmo mihi patria est²⁾. Ex Paeligno oppido autem natus patre Publio³⁾, matre vero Pelagia. Cuius frater

I^a *Accessus Ovidii epistolarum.*

Intentio hujus operis est reprehendere masculos et feminas stulto et illicito amore detentos. Materia huius sunt heroes et matronae. Ethicae supponitur, quae morum instructoria est et extirpatrix malorum. In hac prima epistola commendatur Penelope legitimum servans amorem, et e contra non idem agentes reprehenduntur. Ulixes unus Graecorum fuit, qui ad exstruendam Troiam venerant, ubi quia in multis deos offenderat, cum in patriam reversurus esset, VII annis erravit. Penelope vero ipsius coniux, cum a plerisque procis sollicitaretur, omnes aspernata <est> desiderio solius mariti. Quae cum ignoraret, ubi esset, mittit ei hanc epistolam, quae si inveniri possit, ad eum deferatur.

4—5 poetae istius Sulmonensis fuit, quod T¹

¹⁾ Ex hac vita, quam in sequentibus accessibus deesse videbis, non sine aliqua probabilitate conicitur hunc accessum e nescioquo Ovidiano esse sumptum codice, in quo Epistulae solae exstarent (perinde ac sunt Palat. Vatic. 1665 s. XIV, 1666 s. XIII alii), aut carminum Ovidianorum inciperent syllogen

(veluti est Laur. XXXVI 27 s. XIV, cf. Sedlmayer, Proll. p. 21—22.

²⁾ Trist. IV 10 v. 3 sq.: *Sulmo mihi patria est, gelidis uberrimus undis Milia qui novies distat ab Urbe decem.*

³⁾ Ovidii pater in libris manuscriptis nonnumquam etiam *Pilius* aut *Botius* appellatur v. Sedlmayer, Beiträge... p. 142.

Lucius ad rethoricam se contulit, iste vero in poetria studuit⁴). Et sciendum est ante tempus Ovidii non esse factas epistolas Romae, sed Ovidius suo tempore ad imitationem cuiusdam Graeci⁵) fecit pri-

Item. [Accessus Ovidii epistolarum T²].

I^b

Sciendum est Ovidium Romae primum scripsisse epistolas non imitando quemquam Romanorum, quorum quippe poeta nullus adhuc scripserat epistolas, sed quemdam Graecum, cuius viderat epistolas. Epistola autem dicitur 'supra missa' quia supra verba mittat. Materia Ovidii est in hoc opere tam 5

3 suo tempore] suo a tempore P

⁴) De aliis Ovidii vitis conferas velim Sedlmayer, Beitr. p. 141—144. Nogara, l. l.

⁵) Haec quaestio, quae est de fonte et origine Ovidianarum epistularum, ipsius Ovidii praecipue verbis (*Ignotum hoc aliis ille novavit opus* Art. III 346) incohata, et saepius a mediae aevi tractata erat scholiasticis et nondum est profligata. In codice quodam Victorino (Heroides ed. Loers, Coloniae 1829 p. XXXV; H. Jurenka, Beiträge zur Kritik der Ovidischen Heroiden, Wien 1881 p. 6) haec leguntur: *Ovidius epistolas istas ab esodio poeta Graece conscriptas in Latinum novavit: unde in libro de arte loquendo (= amandi) de se dicit: vel tibi composita sq.* (Art. III. 345 sq), quo scholio deceptus F. X. Werfer (Acta philolog. Monacens. vol. I fasc. 4. p. 495 sq. (1814) [Jurenka l. l. p. 5, adn. 12.]) *Ovidium Heroidas ad unam omnes a poeta nescioquo graeco (Alexandrino fortasse) compositas, in Latinum convertisse putavit.* In codice autem Trevirensi (Loers l. l. p. XXXV) haec exstant: *...in quo opere imitatus est ysidorum et astream poetriam ad memoriam epistolas reducendo, quae iam oblivioni < ad > erant fere date unde in Ovidio de arte amatoria continetur ignot. h. i. n. op.* In quibus

omnibus de Hesiodo agi primus suspicatus est Rieseus (Burs. Jahresb. 1883 p. 77), cuius coniectura ad certum est reducta iis, quae in codice Laurentiano XXXVI. 18, s. XV (fol. 2^b) inveniuntur: *Composuit novem magna volumina et primo quidem librum Heroidum epistolarum, quas ab Esiodo, Graeco poeta conscriptos ipse in Latinum reducens, amplius expolivit* (cf. Sedlmayer, Beitr. p. 146). Nunc, quo omne tollatur dubium aliud (codicis Regimensis 1559 s. XIV et XV, fol. 2^a) affere liceat testimonium quod quam meliorem scholii Trevirensis exhibet reensionem: *...et primo fecit librum Heroidum scilicet de epistolis, imitatus Hesroydum Astream (= Hesiodum Aseraem), qui oblivioni datis fabulis ad memoriam nititur reducere.* Alium Epistularum fontem scholiasta proponit codicis Palatini Vaticani 1707 s. XV (f. 163^b): *Heroidas autem tres (?) Heroinas appellatas dedisse certo autore Suida narratur.* De Theocrito (quod nomen fortasse in corrupta voce tres latet) hic agi locus testatur Suidae, qui s. v. Θεόκριτος (ed. Bernh. 1852 I, 2 p. 1141) haec habet: *Τίves δὲ ἀναφέρουσι εἰς αὐτὸν καὶ τὰτα Προϊτίδας, Ἐλπιδας, Ὑμνους, Ἡρωίνας, Ἐπικήδεια μέλη* sq. Cum quibus omnibus mirum in modum

mus epistolas. Titulus operis sumitur a materia, quae sunt epistolae. Sumitur etiam a loco et a persona, ut Phormio et Eunuchus vel ab actu personarum, ut Auctontumerumenos⁶), id est: se ipsum excrucians⁷), et sic faciunt astra † vel a materia, ut Tullius de amicitia. Iste quoque a materia sumitur, intitulatur enim a quibusdam

mittentes, quam quibus mittuntur epistolae. Intentio sua est legitimum commendare conubium vel amorem, et secundum hoc triplici modo tractat de ipso amore, scilicet de legitimo de illicito et stulto: De legitimo per Penelopen, de illicito per Canacem, de stulto per Phyllidem. Sed has duas partes, scilicet stulti et illiciti non causa ipsarum, verum gratia illius tertiae commendandi insererit et sic commendando legitimum, stultum et illicitum reprehendit. Ethica e subiacet

4 astra] ast^a|||||t T¹ Prima vox corrupta est fortasse, nam in P in ista correctae est, ut videtur; in lacuna, deletae litterae, quae fuerit a vel v vestigia vix cognosci possunt.

conspirant, quae de Epistularum Ovidianarum origine protulit L. Castiglioni (Intorno alle Eroidi di Ovidio, Atene e Roma VI (1904) p. 239 sq.), qui et Suidae locum perhibet et haec adicit: ...di questa specie di eroidi non si sa altro: probabilmente va ravvicinare a quella dei cataloghi composti a imitazione degli esiodi specialmente al catalogo amatorio di Fanocle (Ἐρωτες ἢ Καλοί), anzi che a quello di Niceneto Samio (g. Rohde. Gr. Rom. p. 89. Ed. II) Cf. C. Kukula, Briefe des jüngeren Plinius 1909, I p. XII adn.; H. Peter, Der Brief in der röm. Litt. Leipzig 1901 p. 183 — 194; Fr. Leo, Gött. gel. Anz. 1901, 4, p. 322 sq.; A. Palmer (L. C. Purser) Ovidii Nas. Heroides, Oxford 1898 p. XI sq.; Tolkiehn Burs. Jb. 80 p. 20. Huc pertinent certe, quae Sapphus epistulae in codice quodam Ratisbonensi (Jurenka l. l. p. 6) inscribuntur: Sappho vates graeca lesbis ex mitylena civitate ad phaonem amatorem suum per Ovidium, ut arbitrantur nonnulli, traducta Incipit, et quae in Ovidii

vita codicis Laurentiani LIII. 15. s. XV (f. 45^b) commemorantur: traduxit autem elegiam illam a Sapphone Graeca compositam, quod facillime persuaderi potest, cum hic versus "Est in me facies, sunt apti lusibus anni" et in libro Amorum (Am. II. 3. 13) et in praedicta elegia (Ep. [XV] 21.) reperiantur. (Cf. Sedlmayer, Beitr... p. 147.)

⁶) Audi: Hautontimorumenos.

⁷) De Terentii, quae medio aevo fuerit memoria, consulas velim M. Manitium: Beiträge zur Gesch. d. röm. Dichter im Mittelalter Philol. 25 (N. F. VI, 1893) p. 546—552. Sic ex. gr. Conradus Murensis (v. p. 549) haec habet: ...et nota, quod Terentius genere Africanus plures fecit comoedias, quarum sex habemus hiis nominibus: Terentius in Andria ab Andro insula; T. in Eunuchus; T. in Eauthymormenon quod interpretatur senex excrucians se ipsum (quae fabula paulo inferius T. in Eauthymormenon appellatur), T. in adelphis; T. in Echyra, quod interpretatur socrus; T. in phormione.

'Ovidii epistolarum' propter hanc causam, quia diversae sunt epistolae in hoc volumine, quae poterant mitti vel mittebantur Graecis viris in obsidione Troiae manentibus, vel illuc tendentibus, aut inde redeuntibus cuique de uxore sua. 'Epi': Graece, Latine: supra; 'stola': missa⁵). Litterae mittuntur propter necessariam causam aliquam et sumuntur a personis, quae sunt eius materia. Unde quidam intitulant eum 'Ovidium heroum', id est matronarum, vel 'Liber heroïdos'. 'Heros, heroïs' Graece est masculinum et significat Graecas mulieres nobiles. Ideo autem sic intitulus est, quia scriptus est sub personis illarum Graecarum nobilium mulierum, quarum viri demorabantur in obsidione Troiae et quia Heroïdes excellentiores matronae erant in Graecia, a quibus et maxima parte amatoribus suis hae epistolae mittebantur. 10

quia bonorum morum est instructor, malorum vero extirpator. Finalis causa talis est, ut visa utilitate quae ex legitimo procedit et infortuniis, quae ex stulto et illicito solent prosequi, hunc utrumque fugiamus, et soli casto adhaereamus.

In hac itaque prima epistola intentio est mittentis Penelopes, quae sibi ab Ulixē [uluxi codd.] obici possint, removere obiectiones, et ut reverti properet et multas domi diutinae morae ostendit incommoditates. Et iste Ulixēs in obsidione Troiae in multis deos offenderat, post destructionem Troiae, volens redire

3 Troiae manentibus] troie ibi manentibus P. 8 Graecas] om. P.
10 nobilium] om. T¹. 11 Heroïdes] heroydes cod. T¹.

⁵) In mentem tibi revoces velim, Karlsruhe 1896] p. 68—69, tum apud quae supra (p. 10) de Graecae linguae Conr. Hirsaug. et Bern. Traiect. monui memoria paene extincta. Risum leguntur, v. Schepss l. l. p. 44 et adn. nobis movent eiusmodi „doctae“ istorum ad v. 19)—et quae de Prudentii Psychomachia erroris ignarus confabulatur scholiastes (f. 78^b): *Incipit liber Psychomachiae. „Psychos“ enim Graece, Latine: „pugna“; „machia“: „anima“.* Incipit Psychomachia id est pugna animae. Cf. etiam Conr. Hirsaug. Dial. (ed. Schepss l. l.) p. 24, 25, 58. Facile augeri possunt exempla, sed longum est nunc quidem omnia in medium proferre. V. insuper: Gudeman l. l. p. 154 adn. 1.; Manitius, Gesch. d. lat. Lit. p. 513, 515.

Hoc de titulo, nunc de intentione eius videamus. Intentio eius est de triplici genere amoris, stulti, incesti, furiosi scribere. De stulto habet exemplum per Phyllidem, quae Demophoonti reditum, ut suis disponeret concessit; quae expectare non valens, ex amoris intemperantia
 5 se laqueo suspendit. Incesti habet exemplum per Helenam, quae Paridi nupsit, legitimo viro suo sumpta Menelao. Furiosi habet exemplum per Canacem, quae Machareum fratrem suum dilexit. Aliter: Intentio huius libri est commendare castum amorem sub specie quarundam Heroidum id est nobilium Graecarum mulierum, quarum
 10 una erat uxor Penelopes⁹⁾ Ulixis, vel vituperare incestum amorem sub specie incestarum matronarum, quarum una fuit Phaedra. Aliter: Intentio sua est quasdam ex illi † committentibus epistolas laudare de castitate sua, quasdam autem reprehendere de incesto amore. Aliter: Intentio sua est, cum in praeceptis de arte amatoria non
 15 ostendit, quo modo aliquis per epistolas sollicitaretur¹⁰⁾, illud hic exsequitur. Aliter: Intentio sua est in hoc libro hortari ad virtutes et redarguere vitia. Ipse accusatus fuit apud Caesarem, quia scriptis suis Romanas matronas illicitos amores docuisset¹¹⁾. Unde librum scripsit eis, istud exemplum proponens, ut sciant, amando quas
 20 debeant imitari, quas non. Sciendum quoque est, quod cum in toto libro hanc et supradictas habeat intentiones, praeterea duas habet in hoc libro, unam generalem¹²⁾ et aliam specialem. Generalem delectari et

in patriam suam VII annis erravit in mari [mare T²⁾]. Cuius uxor Penelopes inviolabiliter [inviolabiliter T²⁾] conservans copulam, ob ipsius gratiam multos se saepe petentes aspernabatur et ignorans, ubi sit, scripsit ei hanc epistolam, quae
 5 si alicubi inveniatur, ipsi tribuatur [haec epistola addit T²⁾]. Et dicit Ovidius in persona Penelopes: O Ulixee hanc salutem, vel hanc epistolam mittit tibi Pe-lope, ipsa dico, assidue perseverans in tuo amore, tibi dico lento in reditu. (Ep. I v. 1 sq.).

2 habet] habens cod. 3 Demophoonti] demophonti cod. 9 Heroidum] heroydum cod. 13 post autem scriptum erat vituperare, nunc deletum.

⁹⁾ Quo nomine, Graeca sine dubio genetivi forma deceptus, auctor Ulixis coniugem nuncupat.

¹⁰⁾ Ovidii vita, quae in cod. Vatic. 1479 s. XIII—XIV (f. 53^a) invenitur, haec habet: Propter amorem illius (Corinnae) fecit librum epistolarum, ut pos-

sent iuvenes doceri, quo modo debent scribere amicis suis et e converso. v. N o-gara l. l. p. 426.

¹¹⁾ De Arte amatoria hic agi manifestum est, cf. infra Rönted. Access. p. 23 sq., adn. 22—23.

¹²⁾ Cf. infra Epilegomena.

communiter prodesse. Specialem habet intentionem sicut in singulis epistulis, aut laudando castum amorem, ut in hac: Hanc tua Penelope¹³⁾..., aut vituperando incestum amorem, ut in illa: Quam nisi tu dederis¹⁴⁾... Et bene diversae epistolae diversas intentiones habent quia dum quasdam de castitate <commendare,> alias de incesto 5 amore reprehendere proposuit, diversa intendebat. Materia sua sunt epistolae suae sive eas scribentes, scilicet maritatae. Utilitas, vel finalis causa secundum intentiones diversificatur, vel illicitorum, vel stultorum amorum cognitio, vel quo modo aliquae per epistolas sollicitentur vel quo modo per effectum ipsius castitatis commodum 10 consequamur. Vel finalis causa est, ut per commendationem caste amantium ad castos amores nos invitet, vel ut visa utilitate, quae ex legitimo amore procedit visisque infortuniis vel incommoditatibus, quae ex illicito et stulto amore proveniunt et stultum et illicitum repellamus et fugiamus et legitimo adhaereamus. Ethicae supponitur, 15 quia de iusto amore instruit.

Sunt quoque tres modi recitandi: Exagematicus, Dramaticus, ubi personae introducuntur, Misticon vel cinamicticon, ubi introducuntur... et persona loquitur¹⁵⁾. Iste dragmaticon utitur propterea quod neque invocatur, neque proponitur, quod si faceret, exage- 20 maticon uteretur.

5 <commendare> supplevi.
19 Lacuna circa quattuor litterarum.

10 Sollicitentur] sollicitemus cod.

¹³⁾ Ep. I.

¹⁴⁾ Ep. IV.

¹⁵⁾ Quibus manifeste corruptis vocibus non nisi Graecam trium scribendi generum distinctionem: γένος ἐξηγηματικόν, δραματικόν, κοινόν, vel μικτόν subesse puto. Videas enim: M. Valerii Probi in Vergilii Bucol. et Georg. commentarius ed. H. Keil Halis 1848 p. 7: Omne carmen in tres characteres dividitur, dramaticon, in quo personae tantummodo loquuntur, diegematicon, in quo solus poeta, μικτόν, ubi promiscue et poeta et persona; Diomedis Art. Gram. l. III. De poematibus p. 482 (Keil), = Bedae De Arte metrica p. 259 — 260

(Keil): Poematos genera sunt tria, aut enim activum est, vel imitativum, quod Graeci dramaticon vel mimeticon, aut enarrativum vel enuntiativum, quod Graeci exegeticon vel apangelticon dicunt, aut commune, vel mixtum, quod Graeci κοινόν vel μικτόν appellant. dramaticon est vel activum, in quo personae agunt solae sine ullius poetae interlocutione, ut se habent tragicae et comicae fabulae... exegeticon est, vel enarrativum, in quo poeta ipse loquitur sine ullius personae interlocutione, ut se habent tres georgici et prima pars quarti.... κοινόν est vel commune, in quo poeta ipse loquitur et personae loquentes introducuntur, ut est scri-

In hac vero prima epistola¹⁶⁾ constantia castitatis in Penelope Ulixis uxore, quam castimoniae exemplum proposuit. Intendit quoque laudare Penelopem non tantum propter castitatem, sed etiam propter fidem, quam servabat marito suo Ulixi, donec in obsidione
 5 Troiae permansit, quia dum ceterae matronae non exspectarent maritos suos saltim per duos annos aut tres, ista per XIX annos suum exspectabat cum magna castitate, licet multi nobiles et ditiores cuperent eam ducere uxorem. Ulixes Itacus dux Graecorum fuit, qui ad destruendam Troiam venerant coniurati, qui prius simulata
 10 furia cum aliis ducibus non ivit ad bellum, sed cum animalibus disparis naturae aravit et salem sevit. Hunc Palimaedes Antilochi filio suo in sulco posito revocatum ad Troiam ire coegit¹⁷⁾, qua destructa, cum in patriam reversurus esset, quia deos in multis offenderat, X annos erravit, quidam autem dicunt VII, quidam XII,
 15 quidam X in bello moratum esse. Penelopes¹⁸⁾ vero, ipsius coniux,

1 vero supra scriptum.
 tum esse] moratus est cod.

6 XIX] XX cod., XIX i. m.

15 mora-

pta Ilias, et Odyssia tota Homeri et Aeneis Vergilii et cetera his similia.

Eadem in Metamorphoseon commentario tractantur Benedictoburano (v. Meiser l. l. [cf. supra p. 8] p. 49): *Omnis auctor vel pragmatice* (dramaticae?), *vel exegeticae, vel cinomitice. Pragmaticon id est fabulosum et est ubi introductae personae locuntur ut Terentii, Exegeticon (Exagematicon cod.) id est enarrativum, ubi auctor loquitur <ut> priscianus. Tercium genus poematis est Cinominticon id est commune, ut Ovidius iste scribit.* Vocabula cinomitice et cinominticon ad Graecam vocem, quae sit κοινωμικτικός refert Meiser, licet κοινόμικτος tantum in Graeco sermone exstet. Cf. insuper Servii in Verg. Comm. ed. Thilo et Hagen Lips. 1881 p. 4.

¹⁶⁾ Quod primae Epistulae argumentum hic, ut ita dicam, agglutinatum satis certo videtur esse documento hunc

accessum prius Epistularum cuidam praefixum esse commentario, e quo ille, qui accessum conficeret syllogen, per imprudentiam fortasse aut incuriam etiam haec recepisset, quae ad accessum ipsum iam non pertinerent. Videas praecipue I^a, I^b.

¹⁷⁾ V. Servius ad Aen. II 81 (Thilo-Hagen I¹ p. 230): *...nam Palamedes, ut Apollonius dicit septimo gradu a Bello originem ducens, cum dilectum per Graeciam ageret, simulantem insaniam Ulixem duxit invitum. Cum enim ille iunctis dissimilis naturae animalibus salem sereret, filium ei Palamedes opposuit, quo viso Ulixes aratra suspendit, et ad bellum ductus, habuit iustam causam doloris.* Cum Telemachi nomen apud Servium hoc loco deesset, accessus auctor Ulixis filium Antilochum temere appellavit, confusa quadam recodatione deceptus.

¹⁸⁾ V. supra adn. 9.

cum de aliis sollicitaretur, hanc illi mittit epistolam, quae ad eum, si inveniri possit, deferatur, quoniam omnes procos aspernata, solius mariti desiderio calebat. Sed quia ista per castitatem ceteras praecelebat, Auctor ei primum locum dat et, quia fidem viro suo servat, in hac epistola commendatur et e contra idem non agentes reprehenduntur. Intendens ergo eum revocare, haec verba castitatis mittit illi, dicens: „Hanc tua P.“ idem in tuo amore perseverans, mittit hanc scilicet epistolam vel salutem. „Ulixæ“: Graece vocativus. „Attamen“: una pars.

Ovidii de amatoria arte.

II.

Intentio sua est in hoc opere iuvenes ad amorem instruere, quo modo debeant se in amore habere circa ipsas puellas. Materia sua est ipsi iuvenes et puellae et ipsa praecepta amoris, quae ipse iuvenibus intendit dare. Modus istius operis talis est: ostendere quo modo ipsa puella possit inveniri, inventa exorari, exorata retineri. Finalis causa est, ut perlecto libro in mandatis suis, quod tenendum sit in amore ipsis iuvenibus enucleatum sit. Ethicae supponitur, quia de moribus puellarum loquitur, id est quos mores habeant, quibus modis retineri valeant.

Videndum etiam est, quia morem recte scribentium servat et 20 sequitur: proponit, invocat, narrat; proponit, ubi dicit: „Si q. i. h.“¹⁹⁾; invocat, ubi dicit: „Coeptis mater“²⁰⁾; narrat, ubi dicit: „Principio quod amare“²¹⁾.

Ovidii de remedio amoris.

III.

Ovidius iste amandi librum composuit, ubi iuvenes amicas acquirere 25 acquisitas benigne tractare docuit. Et puellas id idem instruxerat. Quidam autem iuvenes, voluptati nimium oboedientes non solum virgi-

10 Ovidii de amore P. titulum om. T². 15 ipsa om. P T². exorata T¹ exhorari, exhorta T². 16 ut om. T². perlecto] perlecta^o P. perfecto T². in] vel T². 17 sit] ē T¹ T² 20 servat et om. P T². 23 quod amare om. T². 24 Ovidii om. T¹, titulum totum om. T². 26 benignas P.

¹⁹⁾ Art. I 1: Si quis in hoc artem populo non novit amandi sq.

²¹⁾ Art. I 35: Principio, quod amare velis reperire labora sq.

²⁰⁾ Art. I 30: Vera canam: Coeptis, Mater Amoris ades! sq.

nes, verum etiam ipsas matronas et consanguineas minime vitabant. Virgines coniugatis, sicut non uxoris se pariter subiungebant. Unde Ovidius ab amicis et ab aliis in maximo odio habebatur²²⁾, postea poenitens, quos offenderat sibi reconciliari desiderans vidensque hoc
 5 non melius posse fieri, quam si dato amori medicinam adveniret, hunc librum scribere aggressus est,²³⁾ in quo pariter iuvenibus et puellis irretitis <consulit>, qualiter erga illicitum amorem se armare debeant. Instruit ad medici similitudinem, bonus enim medicus infirmis, ut sanentur medicinam tribuit et etiam sanis, ut ab in-
 10 firmitate non capiantur. Ut in principis quaedam occurrunt in-

4 vidensque] videns T¹. 7 <consulit> supplevi erga] supra-
 scr. T¹ om. P T² 8 enim] vero T¹ 9 sanis] sa^m T² 10 quidam T².

²²⁾ In Ovidii vita codicis Barberini 26 s. XIII—XV f. 35 inveniuntur haec: ...iuvenum rogatu impulsus composuit librum artis amatoriae, in quo docuit iuvenes solum licitas amare puellas, illi verum, mox transgredientes, non solum licitis, sed etiam illicitis abutebantur puellis sq. v. Nogara l. l. 424. Quibus addas haec: Cod. Laur. XXXVI. 27, s. XIV f. 1^a: ...rogatu Romanorum iuvenum impulsus, illis Amatoriae Artis librum composuit, solum de licitis (delicatis cod.) amoribus, non tamen de illicitis, sed de licitis praecepta largiendo. Illi vero modum transgredientes, non solum licitis, sed etiam illicitis utebantur. Quo cognito matronae Romanae nec non etiam honesti viri eum apud imperatorem accusaverunt, illi suae artis vitia obiciendo et ipsum cum regina vix adulterium commisisse addendo sq.; Cod. Laur. LXXXI Sup. 23 s. XV fol. 49^a: Auctor iste Ovidius rogatu quorundam iuvenum Romanorum impulsus, scripsit librum Artis amatoriae illis, in quo mulieres largiter est illis peritia decipiendi, qui non solum se licitis, verum etiam ab illicitis non abstinabant, utpote sanctis monialibus(?) et

viduis et coniugatis. Unde Romanae mulieres et religiosissimae plurimum condolebant, quod non poterant resistere illis et inceperant cogitare, quomodo possent ipsum Ovidium opprimere et fluxerunt, quod ipse concumberet cum uxore Neronis sq. (Cf. Sedlmayer, Beitr. p. 143).

²³⁾ Simillima Remediis, in cod. Vatic. 1479 s. XIII—XIV asservatis praemittuntur (fol. 25), in codice autem Laur. XXXVI 27 (v. supra, f. 1^a) Ovidius, qui matronarum Romanarum praecipue opera exsilio esset affectus, ad earum gratiam reconciliandam Herodidum Epistulas scripsisse dicitur: Qui positus in exsilio, vitam in longo tempore ducens, Romanarum mulierum benivolentiam sibi recuperare cupiens, Epistolarum librum composuit, in quo castas extollendo et incestas deprimendo ponit, ut earum benivolentia recepta, ad statum pristinum reducat. Eadem fere in cod. Laur. LXXXI sup. 23 (v. supra, fol. 49^a) leguntur. Cf. supra Acc. Epist. p. 20. — At infra eodem consilio Fasti scripti esse dicuntur v. Accessum Factorum, p. 31.

quirenda, quae hac occasione inquiruntur, ut bene inquisita et prudenter intellecta facilem intellectum comparent ipsis auditoribus, ita et in huius libri principio quaedam inquirere debemus, ut per ea bene et sapienter exquisita totum subsequens opus nobis clarius appareat. Videamus 5 ergo quot sunt et quae sunt, quae in hoc libro inquiruntur. Quattuor videlicet: primo materia, secundo intentio, deinde causa intentionis, ad ultimum cui parti philosophiae supponatur. Materia huius libri sunt iuvenes et puellae captae de illicito amore. Intentio sua est dare praecepta quaedam, quibus illicitum amorem removeat. Causa est ut illicito amore detenti expediantur et nondum capti sciant sic praecavere, ne capiantur. Ab illa quaestione librum suum incipit, quam aliquis sibi posset facere dicendo: „cum in primis Artis amandi iuvenes edocuisti, nunc vero remedium amoris scribis eis, tibi ipsi contrarius esse videris“, cui sic respondet 15 Ovidius: „Tu non debes mihi obicere hoc, quia ipse mihi obicit amor, cui respondi et Amor laetus recessit et meum opus finire praecepit“²⁴).

Ovidii de ponto.

IV.

In hoc libro sicut in ceteris ista inquiri solent: Intentio, materia, 20 utilitas, cui parti philosophiae supponatur. Intentio sua est unumquemque persuadere, ut vero suo amico in necessitate subveniat. Materia sua amici sui sunt, ad quos scribit, mittens singulis singulas epistolas, vel ipsa verba, quibus precatur. Utilitas, est maxima, si possit veniam consequi apud Octavianum Caesarem intercessione 25 amicorum suorum, quibus mittit ipsas epistolas. Ethicae, id est

1 inquisita ^{ex} inquisita P. 2 ante intellectum vocem aditum duabus lineol deletam habet T¹ 2 comparent] comparet T¹ PT² 3 in om. T¹ 6 ergo om. P. 7 primo] prima T² 11 removeat] removerat T², in T¹, ut videtur, scriptum erat removeat, nunc correctum 11 est om. P. 13 quam] quas T¹ T² 16 tu mihi non debes T¹ T² obicit mihi T¹ T² 17 Amor] amare^{or} P amare T¹ T 18 In calce accessus T² hunc habet versum: Explicit auctoris opus et simul actus amoris. 19 Ovidius T¹. 25 possit] possit ||||| P. 26 suorum om. T¹ mittis P.

²⁴) Rem. v. 1—40; Haec ego; movit „propositum perfice“ dixit „opus“! (v. Amor gemmatas aureus alas | Et mihi 39—40).

moralī scientiāe, supponitur, quia in unaquaque epistola agit de moribus.

Dicitur et hunc librum in Ponto insula Scythiae composuisse, quo missus erat in exilium ab Octaviano Caesare propter librum 5 quem scripserat de amore, per quem corruptae fuerant Romanae matronae, vel, ut quidam volunt, quia cum uxore sua sive cum puero rem eum habuisse perceperat²⁵). Ibi, scilicet in Ponto, cum multa pateretur adversa, mittit singulis amicis singulas epistolas, rogans, ut sibi subveniant. Quas tamen in unum collectas mittit Bruto thesaurizatorio rogans eum, ut reponat in armario cum ceteris libris²⁶), atque hanc primam epistolam facit sic dicens. „Naso thomitanae“²⁷). Naso dictus est Ovidius et est agnomen, quod ab eventu imposi- 10 situm est ei eo, quod magnum nasum habuit²⁸). „Thomitanae terrae“ dicit, quia ibi Medea membratim dividebat fratrem suum,

1 id est moralī scientiāe om. T¹. 3 Octaviano] Octaviano P^a
5 de amore om. P 8 amicis singulas om. T¹ rogans] rogat T¹
14 dividebat] dividebat Medea T¹.

²⁵) V. infra p. 27 et adn. 30.

²⁶) Pont. I 1 v. 3—4; 11; 21: *Si vacat, hospitio peregrinos, Brute, libellos | Excipe, dumque aliquo, quolibet abde loco.... Quaeris, ubi hos possis nullo componere laeso?... Quidquid id est adiunge meis... Quid sibi velit vox thesaurizatorio, an aerarii quendam magistratum indicare debeat, nescio. Huc non pertinet enim, ut opinor, vox thesaurizator, quae in S. Hieronymi operibus suppositiciis (Ep. VIII de tribus virt., Patr. Lat. Migne vol. 30 p. 118) occurrit. Magister meus, Prof. A. Miodoński hoc vocabulo bibliothecarii fortasse (thesaurus = bibliotheca) notionem contineri suspicatur.*

²⁷) Pont. I 1 v. 1—2: *Naso Tomitanae iam non novus incola terrae | Hoc tibi de Getico litore mittit opus.*

²⁸) Operae pretium erit alias quoque nominum Ovidianorum ridiculas afferre etymologias, quae nobis quidem, quasi mero ludibrio prolatae esse videntur: Cod. Laur. XXXVI 27 s. XIV f. 1^a:

Naso agnomen est. Et dictus est Naso ab habitu nasi, eo, quod habuit magnum nasum, vel quia, sicut cum naso bonum odorem a malo discernimus, sic et ipse distinxit eligenda a non eligendis. Vel quia, sicut per nasum foetida ab odoriferis discernimus, ita vitia a virtutibus disgregavit. Laur. LXXXXI sup. 23 s. XV f. 49^a: Et sciendum est, quod iste autor tria nomina dicitur habuisse, videlicet Publius Ovidius Naso, sed non sine causa; Publius enim dictus est a publico, cas, quia publice reprehendebat ea, quae erant reprehendenda et laudabat laudanda. Ovidius dictus est ab ovo, ovas, quia ovanter, scilicet gaudenter hoc faciebat. Naso vero dicitur per similitudinem, quia sicut aliquis odorifera secernit a putidis, eodem modo sua sollertia sciebat secernere castas et pudicas ab incestis. Cf. insuper Sedlmayer Beitr. p. 143.

volens tardare patrem, qui insequabatur eam, cum fugeret cum Iasone. „Thomos“ enim dicitur divisio, inde „thomitanae“ id est divisionis²⁹). „Iam non novus“, quia diu steterat ibi.

Ovidii Tristium.

V.

In hoc opere Ovidii sunt VI requirenda: „Titulus operis, materia, intentio, causa intentionis, utilitas, cui parti philosophiae supponatur. Huic operi titulus a causa imponitur, eo, quod eius auctor in tristitia versabatur. Materia sua est periculorum descriptio, vel ipsi amici, quibus singulis mittit epistolas. Intentio sua est, ut per scripta sua unumquemque moneat, ut pro eo ad Caesarem intercedat. Causa est intentionis quod sub spe revertendi in exilium missus fuerat, ut per preces eorum iram Caesaris leniret sibi que reditum impetraret. Utilitas est vehementis irae Caesaris cessatio et dilectae patriae adeptio. Ethicae supponitur, quia de moribus tractat.“

Quaeritur autem, cur missus sit in exilium, unde tres dicuntur sententiae: Prima, quod concubuit cum uxore Caesaris Livia nomine, secunda, quod sicut familiaris transiens eius porticum, viderit eum cum amasio suo coeuntem, unde timens Caesar, ne ab eo proderetur, misit eum in exilium. Tertia, quod librum fecerat „De amatoria arte“ in quo iuvenes docuerat matronas decipiendo sibi allicere, et ideo offensus Romanis dicitur missus esse in exilium³⁰).

Quattuor quoque apud Romanos dicuntur genera fuisse

4 Ovidius T¹. 5 opere Ovidii sunt VI] libro Ovidii VI sunt T¹.
 6 parti om. P 9 mittit] misit P 11 intercedat] intercedat P 13 leniret] leniret P 13 impetraret] impetraret P T¹ 17 dicuntur] dicantur P
 18 Livia nomine om. P 22 decipiendo] decipi P esse om. P 24 genera fuisse] fuisse genera T¹.

²⁹) Itaque Tomitanam terram idem atque divisionis terram valere putat.

³⁰) Similia antiqui fortasse studii frustula meris nugis mixta etiam in Ovidianis vitis exstant: In Ovidii vita, quae in cōd. Barber. 26 s. XIII f. 35 sq. asservatur, haec leguntur: Imperator vero habens eum exosum tum hac de causa (de Arte agitur) tum aliis pluribus de causis, quod concubuisse

cum uxore sua dicebatur sq. Conferas velim insuper, quae in alia vita, codicis Vat. 1479 s. XIV, f. 53* sunt prolata: Postea adamavit Liviam uxorem imperatoris, quam falso nomine appellavit Corinam, q<uasi> „cor urens“... pergens per palatium regis solus, vidit imperatorem Caesarem abutentem puero. V. Nogara l. I. p. 423, 426, 427.

exsilii: Proscriptio, inscriptio, relegatio, exsilium. Proscriptus dicebatur, cuius bona publicabantur et ipse sine aliqua spe redeundi missus est in exilium. Inscriptus, cuius bona etiam publicabantur et ipse domi inter amicos retentus. Relegatus, cuius bona non publicabantur et ipse sub spe redeundi in exsilium missus. Exsul, cuius bona publicabantur et ipse sub aliqua spe redeundi missus.

VI.

Ovidius sine titulo³¹⁾.

Diversae causae dicuntur quare liber iste intituitur „sine titulo“. Harum una causa est, quod metuebat aemulos, qui solebant reprehendere opera eius, ne titulo lecto detraherent ei. Altera causa est, quia metuebat Augustum Caesarem, quem offensum sciebat de Amatoria Arte, quia ibi matronas quasi in prostibula posuit, sciebat autem, quod magis offenderetur lecto hoc titulo, inscripta sunt enim

VI*

Ovidius sine titulo.

„Qui modo Nasonis fueramus quinque libelli“. [Titulum et Ovidii versum om. T¹].
Iste Ovidius dicitur de amore. Materia huius est amica eius Corinna, qua quemque amicam suam vocat Corinnam. Finalis causa scilicet utilitas est ornatus [hornatus T²] verborum et pulchras hic cognoscere positiones. Quid autem differat inter „Ovidium de amore“ et „De amatoria arte“, sciendum est: „Ovidius de amatoria arte“ dat praecepta amantibus, ut sint cauti, hic autem „De amore“ in semet ipso complet praecepta. [...ut sint cauti hic dat praecepta
 10 *Ovidius de amatoria arte hic autem... T¹; hic dat praecepta lineola supposita distinctum, de amatoria arte autem lineola transversa deletum, praecepta supra complet adscriptum T²]. Et quare [quia T¹] hic non habeat titulum, sciendum est: Nam antequam componeret istum, composuerat „Ovidium de amatoria arte“ et cunctas fere [vero T²] matronas et puellas fecerat adulteras et hinc*
 15 *Romanos sibi reddiderat inimicos et ideo, ne adhuc maius [magius T²] incideret odium huic non apposuit titulum, nos autem lectores apponimus [apposimus T²]: „Ovidius sine titulo“. Proposuerat describere bellum, quod fuit inter deos et Gigantes in Phlegraea valle V libris, sed ne maius facerent taedium duos ademit. Et secundum hoc propositum loquitur. Facit hic prosopopeiam, id est*
 20 *libros loquentes, ut rationales; inanimatos, [inanimatos T¹ T²] ut animatos.*

6 spe] spe ||||| T¹ redeundi] revertendi T¹.

³¹⁾ In codice Neap. IV. F. 12 s. rum“. Eodem modo appellantur Amorum libri in codd.: Barber. VIII 26 s. XIII (f. 34*), Laur. XXXVI 2. s. XV f. 100*; LXXXXI Sup. 25 s. XV

hic quaedam de amore. Tertia causa est, quod Augustus praeceperat, ut describeretur bellum suum contra Antonium et Cleopatram, unde proposuit V libros facere, sed abstractus est a Cupidine et ideo istos tres libros fecit³²⁾ in quibus est sua materia amica eius vel amor. Intentio eius est delectare. Ethicae supponitur. 5

Dicitur autem rogatu Octaviani Giganteum bellum incepisse, sed Cupido retraxit eum. Finito primo libro praemittit prologum, antequam incipiat, in quo ostendit verum nomen auctoris, praelibando materiam subsequentis operis et prioris³³⁾. Finitis duobus libris praemittit prologum, antequam incipiat tertium, in quo se ostendit coactum ab Elegia scripsisse tertium de amore³⁴⁾. Cuius carmine maximam incurrit famam et infamiam. Cum autem dubitaret unde scriberet, Tragoedia, ex improvise ad eum veniens, hortatur eum, ut de ea ipsa scriberet, Elegia vero veniens et contradicens Tragoediae coegit Ovidium, ut, sicut iam supra dictum est, de ea faceret tertium librum. 10 15

In principio enim prologi describit amoenitatem loci, quo convenerunt tantae deae. Et sciendum est, quod Tragoedia dea est facta carminis de gestis nobilium et regum. Elegia autem dicitur dea miseriae et adversitatis et scribitur impari metro.

Ovidius Fastorum.

VII.

Quidam libri dudum fuisse Romae dicuntur, quibus ab actu nomen est inditum, Fasti enim dicebantur. Sciendum vero est istud nomen esse a fas nominatum, fastus enim licitus dicitur, unde fasti dies 21

10 Post tertium scriptum erat in codice de Amore, nunc deletum.

19 miseriae] vel miseriei 1. m. add. cod. adversitatis] adversitates cod.

f. 1^a; 26 s. XV f. 70^a, cf. praeterea Sedlmayer, Beitr. p. 147. Quae mira inscriptio in codicibus saepissime legitur atque sine dubio ad librarii alicuius annotationem est referenda, qui cum Amores e quodam exemplari casu titulo carenti transcriberet, haec in libri fronte posuit: sine titulo. Quae voces deinde ab istis aevi viris doctis avide arreptae, gratam iis praebuerunt provinciam, in qua ingenii sui vires exer-

cerent, diversas causas, quare liber iste intitularetur „sine titulo“ alucinantes.

³²⁾ Aperte hic confundit accessus auctor ea, quae in Amoris praemisso ipsius Ovidii epigrammate de quinque prioribus Amorum libellis dicuntur, cum iis, quae in Am. I 1 v. 1 sq. et Am. II 1 v. 11 sq. ad carmen quoddam heroicum exstant referenda. Videas tamen, quae ipse postea de Giganteo bello dicit.

³³⁾ Am. II 1.

³⁴⁾ Am. III 1.

quasi liciti vocabantur. Mos erat Romanorum antiquitus, ut quacunque die adversitates vel prosperitates sustinerent, in Fastis eas notari facerent, ut per eas notatas exemplum bonae vitae relinquerent posteris et sic animos eorum ad perenne decus excitarent. Sciendum autem est Romanos poetas gestas res R. P. <scil. rei publicae> partim sic prolixè, partim tamen breviter descripsisse, ut prae inscientia fastorum et nefastorum dierum paene omnes adeo oberrarent, ut penitus omnem morem sacrificii transverterent ita, ut in fastis diebus nulla sacrificia facerent et in nefastis hostias diis immolarent. Ovidius autem, sciens eo tempore Romanos sibi esse odiosos propter opus, quod fecerat de arte amatoria — multi enim per illud praeceptum amandi decipiebantur — istud opus duabus de causis explicandum suscepit et spatiosa volumina in compendiosiore tractatum rededit, quo morem sacrificii explicaret et Romanos sibi offensos mitigaret³⁵). Huius libri titulus talis est: „Incipit Ovidius Fastorum“. Hic obicitur, cum iste liber tam de fastis, quam de nefastis diebus Romanorum edisserat, cur magis fastorum, quam nefastorum dierum titulum habeat; ad quod respondetur, quod secundum digniorem partem nomen accepit, ut in plerisque videmus fieri, ut in Oratio intitulatur „Liber carminum et odarum“, non tamen ubique laudes continentur, uel a digniori parte trahit sibi vocabulum. Similiter in Terentio a personis nuncupantur, quae plus exercentur in comoedia, sicut „Andria“ ab Andro insula, „Eunuchus“ ab Eunucho persona³⁶).

Videnda est etiam quorundam versutia de fastis et nefastis diebus, perverso enim modo accipiunt; cum enim superius diceremus fastos dies commoditates, in quibus iura exercere, sacrificia fieri liceret, nefastos vero in quibus horum nihil Romana curia fieri censeret, quidam opinantur dies fastos vocari ab urbanis negotiis, in quibus deberent vacare, nec liceret Romana iura exerceri nec ullas diis hostias immolare. Nefastos vero vocant, in quibus a supradictis decretum erat non abstinere. Horum et similium errores cognoscuntur Ovidio testante, qui ait „Ille nefastus erit, per quem tria verba silentur. Fastus erit, per quem lege licebit agi“³⁷).

Dubitatur etiam ubi composuit hunc librum. Dicunt qui-

12 duabus] duobus cod.

³⁵) V. supra p. 24.

³⁷) Trist. I 47—48.

³⁶) V. supra p. 18.

dam, quod eum in exilio composuit, alii vero dicunt antequam mitteretur, ut sic sibi placaret Caesarem³⁸⁾.

Nunc autem quando de obstaculis, quae in principio habentur explicuimus, ad materiam et intentionem accedamus. Materia eius sunt in hoc opere fasti nefastique dies. Intentio sua est spatiosa 5 volumina similiterque taediosa in brevi tractatu comprehendere. Causa intentionis est, ut morem sacrificandi R. P. valeat edocere et quo modo sacrificia in solemnitatibus debeant apparare.

Quaeritur, cur in tractatu suo ortum et occasum siderum interponat. Respondetur quod ideo de signis interposuit, 10 ut obitu vel ortu alicuius signi ostendat festivitatem imminere³⁹⁾. Videndum est etiam cui parti philosophiae supponatur, sed sciendum est eum secundum maiorem partem sub ethica contineri, secundum vero hoc, quod dictum est, ubi de signis interserit, manifestum est eum physicae subiungi. 15

³⁸⁾ Richardus de Fournival, scilicet interuentu ipsius Augusto sibi irato reconciliari valeret sq. Cf. supra p. 24 adn. 23. haec habet: *Eiusdem liber Fastorum, vel liticorum, cum semicalendario, quem de ceremoniis secundum ritus gentilium composuit in honore Germanici Cesarii, qui erat futurus pontifex eo anno, ut*

³⁹⁾ Fast. I 295 sq.: *Quis vetat et stellas, ut quaeque oriturque caditque, Dicere? promissi pars stet et ipsa mei — et passim.*

Epilegomena.

Nescio, utrum haec ipsa accessuum sylloge etiam *Metamorphoseon* continuerit quondam accessum necne, sed quin idem modus etiam ad *Ovidium maiorem* (aut *magnum*, quo nomine *Metamorphoseon* libri medio aevo saepenumero nuncupantur)¹⁾ sit adhibitus interpretandum, dubitari vetant duo *Metamorphoseon* codices Vaticani, ubi accessus illos deprehendere licet. Etenim in codice Vaticano 2781 s. XV *Metamorphoseon* libros disputatio quaedam excipit scholastica (f. 185^b), in qua post Ovidii vitam²⁾ largius expositam (f. 186^b) haec inveniuntur:

VIII. *Restat titulus, qui est: „Publi Nasonis Ovidii Sulmonensis, secundum alios Paelignensis Metamorphoseon liber primus incipit“. Primus autem merito dicitur, quia sequitur secundus. Qualitas autem carminis est heroica, scribitur enim carmine heroico opus istud. Intentio autem auctoris est ad laudem Augusti Caesaris incohatam materiam terminare et deificatione Iulii Caesaris approbare³⁾. Numerus autem librorum declaratus est in titulo, qui talis est... sq.*

In codice autem Vaticano 1593 s. XII in f. IV^a — IV^b duae

¹⁾ Ex. gr. in cod. Vaticano 1479 s. XIII—XIV f. 53^a, 1593 s. XV fol. IV^a; cf. Sedlmayer, Beitr. p. 143, 148; Huemer, Aus alten Bücherverzeichnissen, Wien. Stud. VII (1885) p. 329.

²⁾ De qua Nogara l. l. p. 417 disputat.

³⁾ Cf. Lamberti Ardensis Hist. com. Ghisnens., Mon. Germ. Hist. SS. XXIV (1879) p. 558, prol. v. 7—9, 19—20; Rich. de Fournival l. l. 119, p. 531.

exstant Metamorphoseon (eodem fere modo compositae) praefationes, quarum primam ⁴⁾ in brevius quidem redactam afferre sufficiat:

(Fol. IV^a). *Ad huius auctoris evidentiam... haec sunt conspicienda: Auctoris vita, materia, intentio, utilitas, cui parti philosophiae supponatur, titulus, tractandi modus... Auctor iste Ovidius scilicet de Paetigno oppido, quod est tertia pars Sulmonis... oriundus fuit... Materia sunt omnes fabulae confusae in auctoribus... vel materia est omnium rerum mundanarum transformatio. Intentio eius est per corporalem transformationem animorum mutationem innuere (sequuntur exempla)... Utilitas omnium auctorum cognitio, quia fabulae, quae in auctoribus fuerant, in unum hic colliguntur(?) ... Supponitur ethicae, quod mores spectat. Titulus: „Ovidii Nasonis liber“... Modus tractandi: More recte scribentium Ovidius tria in principio sui operis facit, proponit... invocat... narrat.* VIII^a.

Etiam Ibim eodem interpretandi modo esse tractatam testis est una praecipue e praefationibus, quae huius carminis commentario praemittuntur:

(X = Parisin. 7994 s. XIII). *Ait Ovidius in libro Tristium IX. „Dum iuvat et ridet vultu fortuna secundo ... qui modo cinctus erat“. [Trist. I 5 v. 27—30]. Sic igitur, dum Ovidius prosperitate floreret, domus eius turba nobilium frequentabatur, postquam vero in exilium relegatus est, omnes paene discesserunt, metuentes propter familiaritatem eius iram imperatoris incurrere. Quidam etiam de eo malorumores ferebat in curia metuens, ne de exilio ipse repatriaret, Ovidis possessiones sitiens et uxorem. Hac igitur de causa complures Ovidiui in enim facit invectiones, vel odio suo, quod erga invidum habebas et irae suae cupiens satisfacere, vel per invectiones istas a detractationit vitiis absterrere. Materia igitur huius auctoris in hoc opere est exes cratio invidi, intentio execrari invidum faciendo invectiones in ipsum, causa intentionis duplex, vel ut irae suae et odio in invidum satisfaciat, vel ut eum execrando a detractatione deterreat. Utilitas est tota auctoris s. delectatio, quam habet maledicendo invido, vel utilitas est lectoris s. cognitio fabularum in hoc opere compilatarum. Titulus talis est: „Publii Nasonis Ovidii liber invectionum in Ibim in-*

⁴⁾ Nimirum etiam altera eiusdem est indolis. De vitis, quae eis continentur consulas Nogaram l. l. p. 416, 418 sq.

*cipit*⁴. *Non dicitur primus, quia non sequitur secundus, non est enim nisi unus... sq*⁵).

XIII Quae cum ita sint, non mirabimur, quod etiam ea, quae Pseudoovidiana vocantur, carmina, ut quae Ovidii nomen prae se ferentia perinde ac genuina poetae opera in scholis certe sint lectitata, eiusdem modi accessibus instructa apparent. Sic ex. gr. in codice Reginensi 1559 (a. 1389—1407 concripto) qui *Vetulam* continet (f. 2^a) haec carmini praemissa legimus:

X. *In librorum initiis septem solent inquiri... septem autem inquiri solita sunt hoc modo: Quae materia, quae intentio, quae utilitas, quis modus agendi, quis auctor, quis titulus, cui ex partibus philosophiae supponatur. Sed quoniam auctoris vita percognita multa ad(?) materiam intentionem et utilitatem patebunt, ab ipsius vita incipiamus auctoris. Sequitur historia de ortu, gestis ac vita ipsius Ovidii, libri huius auctoris. Ovidii vitam*⁶) excipit tortuosa potius, quam subtilis disputatio (usque ad f. 3^a).

XII Ex iis, quae ad alia pertinent Pseudoovidiana satis erit afferre, quae in codice Neapolitano IV. F. 12 s. XIV (iam supra, p. 9 commemorato) carmini, *Comoedia Vitalis Blesis* (v. p. 2 adn. 5) inscripto, sunt adiecta:

XI. (F. 44^a) *In principio huius libri requiruntur illa, quae in aliorum librorum primordiis requiruntur, scilicet, quae sit materia huius operis, quae intentio auctoris, quae utilitas lectoris, cui parti philosophiae supponatur, quis sit libri titulus, modus agendi et ordo. Ad primum materia huius libri... sq.*

Minime me fugit eos, quos nunc attuli *Metamorphoseon*, *Ibidis*, *Pseudoovidianorum* accessus singulos et tamquam e cuiusdam sylloges (ut est illa, quam edidi) complexu solutos apparere, — immo etiam moneo omnino singulos accessus esse, qui, cum operibus, ad quae pertineant, hoc praecipue modo coniuncti, ut ea praecedant, saepissime in libris manuscriptis inveniantur:

Nam mirifice cum iis, quae supra in accessuum corpore legimus, indole sua ac natura conspirant, quae ex. gr. in codice *Laur.*

⁵) Ellis, l. l. p. 44. Haec est *praefatiuncula* illa ad *Ibidem*, quam Ewaldius, *Ad hist... symbolae* II p. 1. commemorat.

⁶) Quae ad Ovidii exsilium et carmen *De vetula* pertinent, excerpit Nogarà l. l. p. 431.

XXXVI 27 s. XIV Epistularum exhibet praefatio (f. 1^a)⁷⁾.
Prooemium solum legere sufficiet:

Et ad istius libri principium sunt V extrinsecus requirenda, ut I^o. eorum, quae sunt in contextu plenior notitiam habeamus, scilicet quae sit materia, quae intentio, quae utilitas, cui parti philosophiae supponatur et quid sit libri titulus, sive nomen auctoris. Materia huius libri est amor, qui quidem dicitur esse triplex, scilicet castus, illicitus et incestus. Castus autem est ille, qui est inter virum et uxorem, illicitus est ille, qui est inter amasios, incestus est ille, qui est inter consanguineos. Intentio est castum amorem commendare, illicitum refrenare et incestum condemnare. Utilitas est magna, nam per hoc scimus castum amorem eligere, illicitum refutare et incestum penitus extirpare. Cui parti philosophiae supponatur? Et supponitur ethicae, id est morali philosophiae. Libri titulus talis est: „Ovidii Publii Nasonis Heroidum sive Epistularum liber incipit“ sq.

Haud absona sunt, quae in Vindobonensi quodam saeculi XV codice Epistulis praemittuntur:

...in eius itaque laboris principio praesentem librum epistolarum I^a. visus est componere. cuius materia secundum quosdam est mittentes et remittentes; intentio eius duo amoris genera notare castum scilicet et incestum, ut Phaedrae et aliarum. finalis causa sive utilitas est, ut, dum castum amorem Penelopsis intuemur, proderit (sic) instruendis moribus ethicae suppositio, quae in duas dividitur partes: in repulsionem scilicet et admissionem, repellimus enim turpia, admittimus honesta, quae utraque inveniuntur in hoc opere. intentio huius operis principalis est reprehendere masculos et feminas stulto et illicito amori deditas. titulus: „liber Nasonis Publii Ovidii Heroidum feliciter incipit“, dicitur autem Heroidum ab herois, quae dominas designat: „liber dominarum“. (Cod. Vindob. 13685, v. Sedlmayer. Proll. p. 11 et 101).

In Gothano autem saeculi XIII Tristium codice haec leguntur, quae item cum accessibus in comparationem velim voces, ut plane easdem deprehendas peculiare notas:

Notandum, quod in principio cuiuslibet a<u>ctoris plura sunt V^a. inquirenda scilicet, quae sit materia, quae intentio, quae utilitas, cui parti philosophiae supponatur, quis sit titulus et quae sit differentia inter librum istum et librum de ponto. et no-

⁷⁾ Singulis epistulis praemissa sunt praeterea argumenta, quorum primum cum ipsa praefatione artissime est conexum nullo intervallo dirimente.

tandum, quod materia huius libri est calamitas et miseria, quod de calamitate et miseria sua loquitur in hoc opere. intentio a<u>ctoris est exorare amicos non nominatos, ut... apud augustum ce(sarem) intercedant, ad hoc, ut sit mitis et benignus erga ipsum, et notandum, quod tribus de causis exulatus fuit. prima causa fuit in eo, quod ipse concubuit cum livia uxore augusti, quam sub falso nomine vocabat corinnam, secunda causa fuit, quod ipse vidit augustum condormientem puero, tertia causa fuit, quod ipse composuit librum de arte amatoria, quia arte mediante matres(?) romanae civitatis commotae fuerunt ad incestum et libidinem. Utilitas ast delectatio per malorum suorum allevationem. cui parti filosofiae supponatur dicendum quod morali (supraser. etice) philosophiae. titulus talis est incipit publici nasonis ovidii primus liber.... dicitur de tristibus, quod librum in tristicia sua composuit. publici dicuntur a publica familia. naso dicitur a qualitate nasi O(Ovidius) quod ovum dividens (cf. Sedlmayer, Beitr. p. 142) et notandum, quod liber iste intitulatur de tristibus, ponto a loco (supraser. de ponto) ubi compositus fuit... sq. (Ehwald, Ad hist.. symbolae II p. 1—2).

Simillima deinde post Ovidii Pontica in codice Monacensi 14753 s. XIII exstare testatur Ehwaldius (l. supra l. p. 2.) Quibus addas denique, quae Artem amatoriam praecedunt in codice Ottoboniano 1743 s. XV (fol. 1) et quae Amorum libros in codice Palatino-Vaticano 1655 s. XIII (fol. 132^b) excipiunt.

Quae cum ita sint, non mirabimur, quod ex. gr. etiam singularum Epistularum argumenta (soluta oratione aut versibus expressa et in variis asservata codicibus) manifesta prae se ferunt eiusdem interpretationis vestigia. Nam videas vel primae tantum Epistulae argumenta, a Sedlmayero publici iuris facta ⁸⁾, quam apte cum Epistularum accessibus concinant:

Arg. prosa scriptum ⁹⁾ .	Arg. versu expressum ¹⁰⁾ .	Epist. Accessus ¹¹⁾ .
<i>Auctor vero intendit ipsam et omnes consimiles a legitimo et casto amore commendare.</i>	<i>Quam Naso laudat, castum quia duxit amorem.</i>	<i>Intentio huius libri est castum amorem commendare sub specie quarundam Heroïdum.</i>
	(v. 2).	

⁸⁾ Proll, p. 95—100.

⁹⁾ Cod. Vindob. 210 (Endl. CLI. Sedlmayer Proll. l. l. p. 12. cf. praeterea C. Dilthey, Observationum in epistulas heroïdum Ovidianas parti-

Eosdem autem accessus etiam commentariis praefixos esse consentaneum est, cum omnino praefationum vice fungerentur: De Ibide iam vidimus¹²⁾, nunc vero est monendum etiam Epistularum commentario Laurentiano (v. p. 8) praemissam esse (f. 49^a) eiusmodi disputatiunculam, accessus formam aperte prae se ferentem, et simillimo, qui praecederet, "accessu Remediorum commentarium instructum esse Neapolitanum (v. p. 9):

(Fol. 32^a) ...cum docuisset tam iuvenes, quam puellas amare, tam viri, quam mulieres praeceptis amoris imprudenter et illicite <utentes> suo praeceptori gravissimam invidiam conflaverunt et sibi praecipitium paraverunt, unde cupiens Ovidius tam suam lenire invidiam, quam illorum errori consulere, hunc librum De remedio amoris composuit, quare potest dici, quod ipsius libri materies est moderamen amoris. Intentio auctoris est bene amantes in suo proposito confirmare, stulte et illicite amantes sanatos suis praeceptis ab amore revocare. Utilitas maxima est, quia huius libri continentia memoria immoderato nostrae mentis ardori mederi poterimus. Causa huius operis duplex, communis et privata, velut est superius notatum. Ethicae enim supponitur, id est morali philosophiae, quia de moribus ipse tractat. Libri titulus talis est „Publii Nasonis Ovidii liber de remedio amoris“.

Non discrepant deinde indole sua ac forma, quae Metamorphoseon quoque praemissa sunt commentario Benedictoburano¹³⁾ (cf. p. 8.) atque ea, quae *Fastorum commentum* Reginense (cf. p. 9) in fronte (fol. 1^a) gerit, sed, ut iam in his acquiescamus, Ponticorum legas commentario (cf. p. 9) praefixum prooemium, quod tibi illum, ad verbum fere concinentem accessum (v. p. 25 v. 20 sq.) necesse est in mentem revocet:

cula I. Gottingae 1884 p. 11 et quae Ehwaldius, *Burss. Jahresh.* 43 (1887) p. 213 de codice Bernensi 478 aliisque adiecit.

¹⁰⁾ Codd. Laur. XXXVI 27 s. XIV—XV (cf. Sedlmayer Proll. p. 21—22) Vindob. 3117 (Endl. CLIII) s. XV (Sedlm. l. l. p. 11); Guelferbyt. (Helmstad. 336) s. XV (Sedlm. l. l. p. 15); Cremifanensis 149 s. XV (Sedlm. l. l. p. 23—24). Monendum est eadem fere argumenta versibus scripta in Heroidum exstare commentario, qui in Laurentiano codice LXXXXI Sup. 23 s. XV, fol. 49—55^b asservatur.

¹¹⁾ V. Supra p. 20 v. 8 sq. Unum satis est laudare.

¹²⁾ Simillima in fronte gerit, quae in Reginensi codice 1801 s. XV, f. 140 asservatur, in *Ovidii Ibin expositio*.

¹³⁾ Meiser, l. l. p. 49 sq. cf. infra adn. 35.

IV^a. *In hoc libro, sicut in ceteris ista inquiri solent. Intencio, materia, utilitas, cui parti philosophiae supponatur. Intentio sua est unicuique persuadere, ut vero amico in necessitate subveniat. Materia sua sunt amici sui, ad quos scribit mittens singulis, singulas epistolas, vel ipsa verba, quibus preceatur. Utilitas est maxima, si posset veniam consequi de intercessione amicorum quibus mittit has epistolas sq.* (Ehwald. Ad hist... symbolae II p. 2)¹⁴).

Quae quidem omnia — iam ne taedium moverim lectori, ve reor — hoc praecipue attuli consilio, ut in his omnibus, etsi e diversissimis essent deprompta libris ac locis, cum accessus illi modo per singula poetae opera et commentaria dispersi, modo in corporum compages redacti apparerent, unam atque eandem regnare rationem manifestum fieret¹⁵).

Atque nemo est, qui his commentariolis acriore perspectis iudicio omnes palaestram quandam prodere et scholae prorsus redolere consuetudinem non concedat: Nam quasi praecipientem audis ludi magistrum, qui, cum in scholae principio quae in quodam opere essent inquirenda exposuisset, iam ante constituta a discipulis suis exigit responsa, et ne qui forte a scholae regulis et praescriptis aberrarent, etiam animos puerum rigidis coercere studet cancellis. Dubitari non potest, quin hac instituendi atque docendi ratione adhibita, ea, quae veram auctoris vim atque indolem continerent, intra augustos et eos quidem iniquos terminos coniecta, discipuli effugerint intellectum. Attamen hoc ipsum isti scholarum agunt praecceptores, *utilitatem et moralitatem* ubique odorantes aut inculcare studentes, licet violentissimam hoc modo auctori vim et iniuriam inferant et, ut ad Plautinum verborum confugiam thesaurum, „quaerunt quod nusquam gentiumst, reperiunt tamen“. Sic ex. gr. Ovidius pudicitiae praecipuus putatur fautor, utpote *bonorum morum instructor, malorum vero extirpator*¹⁶) (etiamne in Amatoria Arte componenda?), quod

¹⁴) Eadem sunt, quae in codice Monac. 14753 asservantur v. supra p. 36.

¹⁵) Quod quidem iam Ehwaldius, Ad hist... symbolae II p. 2 suspicabatur.

¹⁶) Epist. Accessus I^b, v. p. 19 v. 1. Adde, quod etiam Vincentius Bellovacensis († 1264) ex Ovidii operibus, ut ipse dicit *pauca eleganter dicta et ea praecipue, quae moralia viderentur excerpere... voluit*. (Speculum Histor. VI 106–122, apud Bartschium l. l. p. IV). Metamorphoseon libri tamen sunt praecipue, qui hanc miram interpretationem sint passi: De Petri Berchorii (s. XIV) *moralis* commentario iam supra mentionem feci (p. 8.) de *Roberti*

quidem ridicula agnominis eius praecipue demonstrare student etymologia¹⁷⁾. Quae cum ita fuerint, sane intellegi potest carminum illorum acumine prorsus detorto atque plane obtuso, non solum *Ovidium puellarum* in monachorum scholis non fuisse rarum¹⁸⁾, sed ne in Maximiani quidem aliquem offensusse elegiis. Nimirum elegiae illae maxima utilitate repletae esse videbantur, *ethicae suppositae, quia de moribus tractarent*¹⁹⁾, cum egregii isti magistri atque doctores, scholasticae, quae dicitur, philosophiae somniis²⁰⁾ decepti atque christianae doctrinae modum excedentes, in eiusmodi carminibus lasciva vitia ista ab auctoribus nequiquam delectandi studio, sed quasi ignominiae nota inusta reprehendendi voluntate prolata esse crederent. Et praecipue discrimine illo, quod inter auctoris intercedat et personae loquentis *intentionem*, perperam invento mirum in modum pullulat ac luxuriat eorum insipientia. Nam hoc

Holkot († 1349) autem opere, quod *Moralia super Ovidii Metamorphoseos* inscribitur Haase l. l. p. 22 sq. disputat. Huc pertinent etiam, in quas in codice Vat. 6302 s. XIII incidi *Expositiones morales super fabulis Ovidii in libris Metamorphoseos*. Wattenbachius denique in Monacensi quodam codice carmen invenit, cuius auctor Metamorphoseon fabulis amatoris allegoricum, qui dicitur, sensum inculcare studet. (Mittheilungen aus zwei Handschriften der k. Hof- und Staatsbibliothek. Sitzber. d. phil.-hist. Cl. der k. bayer. Ak. d. Wiss. 1873 p. 695—701) Cf. Gröber, l. l. p. 1174. Nescio, an hic sit referendum, quod apud Menkonem (ad a. 1237) de reverendo patre Emone legimus: *Unde contigit, ut omnes auctores videlicet ethicos, Ovidianos, Virgilianos, satiricos et alia opera poetarum... plene conscriberet* (Menkonis Chronicon. Mon. Germ. hist. Scriptorum tomus XXXIII (1874) p. 524). At fortasse pro *ethicos* ethnicos est scribendum.

¹⁷⁾ V. p. 26 et adn. 28.

¹⁸⁾ V. p. 9 adn. 41.

¹⁹⁾ *In hoc autem libro senectutem cum suis vitis vituperat iuventutemque cum suis deliciis exultat. Est enim sua materia tardae senectutis quaerimonia. Intentio sua est dehortari quemlibet, ne stulte optando senectutis vitia desideret. Utilitas est libri cognitio stultique desiderii senectutis evitatio. Ethicae supponitur, quia de moribus tractat* (Maximiani accessus in T¹ P T² asservatus). In omnibus enim, quos ego quidem inspexerim et examinaverim accessibus quodcumque esset opus, *ethicae supponitur, quia de moribus tractat* (cf. infra adn. 22), excepto nimirum Physiologo qui ex. gr. in P (f. 76^b—77^a) *physicae supponitur, quia de naturis animalium tractat*, aut Fastis, quem librum, ut accessus auctor hariolatur ubi *de signis interserat, manifestum sit physicae subiungi* (V. Fastorum Access. p. 31 v. 14 sq.).

²⁰⁾ Cf. Ewald, Ad hist.... symbolae II p. 2; Haase l. l. p. 13.

modo ex. gr. de Ovidiana Paridis epistula disputant: *Cuius intentio duplex est, scilicet scribentis est, Helenam ad suum amorem detrahere et eam exhortari ut ipsum diligat. Intentio auctoris est, Paridem de prodicione et illicito amore reprehendere sq.*²¹⁾ At mehercule quonam docti oraculo hanc piam Ovidii eruerunt *intentionem*, de qua, inter sanos quidem, nihil constat?

Sed quo facilius interpretationum illarum inquiramus fontem necesse est accuratius examinemus ea, quae in omnibus accessibus deprehendantur eorumque quasi subtemina efficiant, numero nonnumquam inter se differentia. Quae cum sub oculos sua sponte cadant, nemo erit, quin coniciat, me de causis vel quaestionibus loqui, quae hic eodem semper modo proponi atque explicari soleant. Eas itaque, quo commodius perspicui possint, ex omnibus Ovidii operibus in una tabula (v. p. 41) collectas affero, aliorum quoque nonnullorum auctorum in iudicium et comparisonem vocatis accessibus, quos a me examinatos nunc quidem typis exscribere supersedi, cum de Ovidio praecipue quaestio fieret, illi autem compositionis ratione nihil differrent.

Ad earum quaestionum vel causarum significationem, quae hoc tempore fuerit, cognoscendam non longe repetitum, sed ipsius aevi testimonium afferre contigit. Nam legas, quae ex Conradi Hirsaugiensis (v. supra p. 7 adn. 24) deprompsi opusculo: (p. 28) *Materia est unde constat quodlibet, unde et vocabulum trahit quasi mater rei; duobus autem dicitur modis materia, ut, sicut in edificio sunt ligna et lapides, sic in vocibus genus et species et cetera, quibus opus perficitur, quod auctor agendum aggreditur. Intentio est, quid auctor intendat, quid, quantum, de quo scribere proponat. Porro finalis causa fructus legentis est. De partibus autem philosophiae, quibus opus omne auctorum subponitur, in sequentibus docebimus*²²⁾; (p. 24) *..titulus auctorem et unde tractet breviter innuit; (p. 25) Iuxta libitum auctoris qualitas processit carminis;*

²¹⁾ Cod. Laur. XXXVI 27. s. XIV, f. 40^a.

²²⁾ Intellegenda sunt ea, quae postea in p. 33 exposita invenies: *Philosophia enim, licet simplex sit et uniformis in sui proprietate, dispertitur tamen in multa, ratione disciplinae; dividitur igitur in tria, in logicam, physicam quibus VII artes, quae liberales vocantur, subponuntur, tertia ethica est idest moralis, cui tractatus fere auctorum omnium innituntur, qui de moribus instituendis processisse probantur.*

	Accessus Ovidiani et Pseudoovidiani														Accessus aliorum auctorum														
	I														VIII ^a	X	(1 ^a)	(2)	(3)	(4)	(5)	(7)	(8)	9	10				
<i>Vita (auctor)</i> . . .	I														VIII ^a	X													
<i>Materia</i>	I	I ^a	I ^c	I ^d	II	III	III ^a	IV	IV ^a	V	V ^a	VI ^a	VII	VIII	VIII ^a	IX	X	XI	1 ^a	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
<i>Intentio</i>	I	I ^a	I ^b	I ^c	I ^d	II	III	III ^a	IV	IV ^a	V	V ^a	VI	VII	VIII	VIII ^a	IX	X	XI	1 ^a	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Utilitas</i>	I		I ^c	I ^d			III ^a	IV	IV ^a	V	V ^a				VIII ^a	IX	X	XI	1 ^a	2	3	4	5	6	7	8	9		
<i>Cui parti philosophiae supponatur</i>	I	I ^b	I ^c	I ^d	II	III	III ^a	IV	IV ^a	V	V ^a	VI	VII		VIII ^a	X	XI	1 ^a	2	3	4	5	6	7	8	9			
<i>Titulus</i>	I		I ^c	I ^d			III ^a			V	V ^a	VI	VI ^a	VII	VIII	VIII ^a	IX	X	XI	1 ^a	2	3		6	7		10		
<i>Finalis causa</i>					II							VI ^a														(9)			
<i>Causa (intentionis)</i>						III	III ^a		V				VII			IX													
<i>Modus (tractandi)</i>					II										VIII ^a	X	XI												
<i>Qualitas carminis</i>														VIII													10		
<i>Numerus librorum</i>														VIII													10		
<i>Ordo (librorum)</i>																	XI										10		
<i>Explanatio</i>																											10		

I I^{a-b} II III IV V VI VI^a VII: Ovidianorum carminum sunt accessus, qui sylloges complexu continentur, v. p. 16–31.
 I^{c-d} III^a IV^a V^a VIII, VIII^a–XI: Accessus Ovidiani et Pseudoovidiani, per singula opera dispersi v. p. 32–38.
 1^a–10: Accessus aliorum auctorum secundum codicis T¹ ordinem digesti, v. p. 13.

est igitur carmen bucolicum idest pastorale, comicum idest villanum sq.; (p. 26 sq.) Requiritur etiam ordo in librorum principiis, utrum sit naturalis, an artificialis... Naturalem noveris ordinem cum liber iuxta gestae rei seriem incipitur, artificialem, ubi librorum principiis ordo debitus non tenetur, sicut Virgilius in Eneide, ubi narrationem rerum gestarum idest Troianae urbis excidium facit in libro secundo, quod facere noluit in primo. Explanatio in libris quadrifaria accipitur: ad literam, ad sensum, ad allegoriam, ad moralitatem.... Explanatio est ad literam, ubi dicitur, quo modo nuda litera intelligenda sit, ad sensum <ubi dicitur> ad quid referatur quod dicitur, ad allegoriam, ubi aliud intelligitur et aliud significatur, ad moralitatem, ubi quod dicitur ad mores bonos excitandos colendosque reflectitur.

Quarum quaestionum explicatio nullam nunc habet dubitationem et omnium originem indagantes, nullo negotio eas, quae iam primo obtutu posterioris temporis prae se ferre videntur notam et sine dubio medio demum aevo accesserunt, a genuinis seiungimus et traditis, quae rursus variis temporibus ad varios adhibitae auctores interpretandos, necesse erat varias paterentur mutationes.

Sic itaque *utilitas* et *quaestio cui parti philosophiae opus supponatur* aperte suos produnt fontes, quos iam supra (p. 39) commemoravimus, christianam intellege doctrinam et, quae eius addicta et dedita fuit ancilla, scholasticam philosophiam. De *philosophia* res ex se intellegitur, cum nemo ignoret, quae medio aevo „philosophiae“ fuerint studia, ad *utilitatis* vero vim et originem accuratius exponendam etiam haec, quae in Conradi Hirsaugiensis leguntur *Dialogo*, velim conferas: ...*utilitatem, quae est <veritatis> cognitio et rectae fidei confirmatio in lectore versari manifestum est* (l. l. p. 45). Aliud nomen, quod nonnumquam *utilitas* induit, est *finalis causa*²³⁾, quae appellatio apud Conradum Hirsaugiensem rursus, notionibus *fructus legentis*²⁴⁾, aut *fructus finalis*²⁵⁾ explicatur; in uno igitur accessu haec duo, *utilitatem* et *finale causam* dico, separatim exposita non invenies (cf. p. 23

²³⁾ Cf. supra p. 35 I^d ...*finalis causa sive utilitas est sq.*

²⁴⁾ Porro *finalis causa fructus legentis est* (p. 28 v. 9, cf. p. 73 v. 19); *Causa finalis lectionis fructus est* (p. 36 v. 9—10); cf. p. 43 v. 6—7; p. 56 v. 3; p. 54 v. 32.

²⁵⁾ *Dialogi* p. 37 v. 14.

v. 15 sq.), nisi forte, ut in Prosperi (codicum T¹ P T²) accessu, ea, quae in *finalem causam* cadant, in commentarioli principio positam, postea sub *utilitatis* prorsus titulo examinantur ²⁶).

Materia deinde non nisi *tituli* quaedam videtur esse expositio, aut saltem ipsius *tituli* continetur provincia. Nam videas vel ea, quae de *materia et titulo* a Conrado Hirs. prolata supra (p. 40) perhibui et conferas velim, quae in Sedulii exstant (codicum T¹ P T²) accessu: *Titulus est... Incipit paschale carmen. Ex titulo vero materia concipitur sq.*

Causa (intentionis) denique ad *intentionem* pertinet, cum ea artissime conexas, sic ut de iis, quae horum accessuum quasi stirpem ac nervos efficiant, quaestionibus, praeter *modum (tractandi)* hic non satis dilucide apparentem (de quo v. infra adn. 47) septem restent praecipue: *Vita* (auctor), *intentio*, *titulus*, *qualitas* (carminis), *numerus librorum*, *ordo (librorum)*, *explanatio*.

Quarum interpretationum — et quidem rationis, qua institui soleant — fontem anquirentibus sua sponte in mentem veniunt commentarii illius poetae, qui omnium animos hoc tempore occupatos tenebat atque omnium doctrinarum putabatur thesaurus, Vergilium dico eiusque Servianos praecipue et Donatianos commentarios, qui quanta toto medio aevo fuissent auctoritate, affatim a viris doctis est probatum ²⁷). Et re vera Servii commentariis, qui sunt in Vergilii Aeneida, in comparisonem vocatis, in eis, quae praefationem efficiunt atque ad breviorum eumque genuinum pertinent commentarium ²⁸), manifestum accessuum exemplar exstare necesse est concedamus; eorum enim, quae supra exposui, ratione habita, haec legas velim, quae commentarii principium exhibet (p. 1—5):

In exponendis auctoribus haec consideranda sunt: poetae vita, titulus operis, qualitas carminis, scribentis intentio numerus librorum, ordo librorum, explanatio. Vergilii haec vita est.... titulus est Aeneis, ..qualitas carminis patet... in-

²⁶) Accessum in brevius redactum affero: *In exordio huius auctoris requirenda sunt V: Vita poetae, materia, intentio, finalis causa, cui parti philosophiae supponatur. Vita poetae talis dicitur esse... Materia sua... Intentio sua est... Utilitas est fragilis mundi cognitio... Ethicae supponitur sq.*

²⁷) V. ex. gr. Comparetti l. l. I p. 170.

²⁸) Servii grammatici.... in Vergilii carmina commentarii ed. G. Thilo et H. Hagen Lipsiae 1881. Praef. p. XXVII, cf. p. 1.

tentio Vergilii haec est... de numero librorum nulla hic quaestio est, licet in aliis inveniatur auctoribus... ordo quoque manifestus est... sola superest explanatio, quae in sequenti expositione probabitur²⁹⁾.

Quo clarius eluceat ea affinitas, quae inter Servii commentarium auctorumque accessus intercedat, nunc quidem illum Sedulii accessum, quem iam supra commemoravi (v. p. 43), in brevius redactum subicio: *In principio libri huius VII inquirenda sunt: Vita poetae, titulus operis, qualitas carminis, intentio scribentis, numerus librorum <ordo librorum> explanatio. Vita huius poetae talis esse dicitur... titulus est... ex titulo vero materia concipitur... qualitas carminis in hoc dinoscitur... Intentio eius est... numerus librorum hic est... Ordo autem talis est, quod in primo libro de miraculis tractat... deinde in tribus... Explanatio id est totius libri expositio. Iste etiam more aliorum poetarum proponit, invocat, narrat sq.*

Iam vides plane, unde isti medii aevi scholarum magistri atque auctorum interpretes hanc suam sumpserint sapientiam, nam res in oculos fere incurrit, sed ut demonstrationis omnis tollatur scrupulus, codicis Vaticani 2781 s. XV (cf. p. 32) affero testimonium (fol. 185^b), ubi Metamorphoseon accessum haec praecedunt: *Quoniam, ut ait Servius super Aeneida, in exponendis auctoribus consideranda sunt: Vita poetae, titulus operis, qualitas carminis, intentio scribentis et numerus librorum, ideo ad horum notitiam est sciendum sq.*³⁰⁾

Hic restat, ut etiam ea, quae supra (p. 38 - 40) de accessuum stilo ac sermone ad scholarum usum nato et apto monuimus, aperte in Servii quadrare commentarium³¹⁾ commemoremus, quod facile potest intellegi, cum medii aevi scholae ex antiquis litterarum ludis originem suam traxerint (cf. p. 11).

Ad accessuum indolem et historiam accuratius cognoscendam haud spernenda quaedam etiam alii Vergiliani conferunt commentarii; veluti haud absona sunt, quae suo Bucolicon commentario praemisit Aelius Donatus: *Quoniam de auctore* (vita Vergilii prae-

²⁹⁾ Quem locum iam Schepssius ad Conr. Hirsaug. Dialogum (p. 27. v. 17) adnotavit, eadem etiam in ea codicum T¹ T² parte, quae ad Sedulium pertineret, exstare breviter commemorans.

³⁰⁾ Cf. Nogara l. l. p. 417.

³¹⁾ Ad quam rem confirmandam ipsos praecipue Serviani commentarii consulas editores l. l. p. XXVII sq. et XXXII sq.

cedit) *summatim diximus, de ipso carmine iam dicendum est, quod bifariam tractari solet, id est ante opus et in ipso opere. Ante opus titulus causa intentio. Titulus in quo quaeritur, cuius sit, quid sit; causa, unde ortum sit et quare hoc potissimum sibi ad scribendum poeta praesumpserit; intentio, in qua cognoscitur, quid efficere conetur poeta* (paulo infra autem haec dicit: *Causa dupliciter inspicere solet ab origine carminis et a voluntate scribentis*). In ipso opere sane tria spectantur: *numerus, ordo, explanatio sq.* (H. Hagen, Jahrb. f. Phil. u. Paed. Supl. 4. 1861—1867 p. 740).

Ex hoc commentario non solum *causa (intentionis)*, quae non numquam in accessibus occurrit (cf. p. 41), lucem quandam accipit, sed etiam in ea, quam incohatam videmus, quaestionum divisione, mutationum, quas postea subituri erant accessus, fortasse latent primordia. Huc enim videntur esse referenda, quae satis quidem spinosa et obscura in Vetulae exstant accessu (cf. p. 34): *In librorum initiis septem solent inquiri, quae ad causas quattuor reducuntur. Causarum intrinsecae sunt materialis et formalis, extrinsecae efficiens et finalis. Intentione formalis prior est... Efficiens in operatione praecedit*³²). Hinc alia rursus ad accessuum vim et naturam intellegendam, eorumque vicissitudines declarandas redundant, cum *quattuor causarum* fit mentio. Medii aevi enim scholarum magistri haud raro, quod quidem consentaneum est, accessibus manus suas admoverunt, secundum auctoris, quem sibi interpretandum proposuerint naturam, alia adicientes aut permutantes³³), alia vero prorsus detrahentes, praesertim cum *pro fratrum mediocritate*³⁴) lectionem instituere opus erat. Itaque saepissime ad pauciores et praecipue ad quattuor tantum confugiunt quaestiones, quas iam e tabula supra adiecta cognoscere licet, ubi frequentissime adhibitae sub oculos cadunt hae: *Materia, intentio, utilitas, cui parti philosophiae supponatur*. Atque hanc semper fere in scholis tundeant incudem, sed antiquae originis et

³²) Ea sunt, quae supra (p. 34) omisimus.

³³) Cf. quae supra (p. 20 v. 21 sq.) in Epistularum accessu de *generali et speciali* intentione exponuntur. In Epistularum autem codicis Laur. XXXVI 27. s. XIV (fol. 1^a) praefatione etiam inter *generalem* primae Epistulae *intentionem sive materiam*, et *specialem*, quae sit quincuplex, spinosa potius quam ingeniosa fit distinctio.

³⁴) *Ars s. Augustini pro fratrum mediocritate breviata*, Gr. Lat. (Keil) V 494. Cf. Specht l. l. p. 87, Comparetti l. l. I p. 162.

pristinæ formæ memoria oblivione numquam erat penitus obruta et interdum quasi per transennam conspicitur, quotienscumque ex illis interpretibus unus et alter, ignorantiam suam dissimulare studens, *modernorum* studiorum prætendit titulum. En tibi ex. gr. Conradi Hirsaugiensis verba: *Nec te lateat, quod in libris explanandis VII antiqui requirebant: auctorem, titulum operis, carminis qualitatem, scribentis intentionem ordinem, numerum librorum, explanationem; sed moderni IV requirenda censuerunt: operis materiam, scribentis intentionem, finalem causam et cui parti philosophiæ supponatur, quod scribitur*³⁵⁾.

Antiquorum appellationem hic quidem ad Vergilii Servianos commentarios referre iam non est cur dubitemus, sed, ut disputatio nostra absoluta evadat, alii sunt præterea examinandi accessus, qui magnam partem easdem, quas supra explicavimus exhibent quaestiones, nisi quod aliis sunt expressæ vocibus, toto tamen suo habitu ac compositione ad alium fortasse sunt referendi fontem. Itaque primus in censum veniat Sedulii quidam accessus, quem ex Marciano s. XII codice deprompsit Huemer:³⁶⁾

*Sedulius primo laicus in Italia didicit philosophiam. Genere etiam italicus fuit. Postea metrum heroicum consulente Macedonio [petente] docuit. Scripsit autem hos libros in Achaia tempore Valentiniani et Theodosii. Possumus hic VII considerare: Quis, quid, cur, quando, ubi, <quo modo>*³⁷⁾, *quibus facultatibus, i. e. tempus, locus et persona, res causa, qualitas, facultas. Quis fecit? Sedulius. Quid fecit? Paschale carmen... Cur fecit? Quia videbat, quod pauci essent, qui de humanitate et incarnatione salvatoris metrico opere aliquod opus facerent. Quomodo fecit? Metrico stilo, non prosaice. Quando fecit? Tempore videlicet Theodosii et Valentiniani. Ubi fecit? In Achaia. Quibus facultatibus? Eorum, quos imitatus est. Tres(?) sunt, a quibus incipere solet omnis oratio, aut enim benevolos*

³⁵⁾ L. l. p. 27—28. Huc pertinent, quæ *Metamorphoseon* accessui præmissa sunt Benedictoburano: *Cum multa possint inquiri in capite uniuscuiusque libri, moderni quadam gaudentes brevitate tria principaliter inquirenda statuere id est materiam, intentionem et cui parti philosophiæ supponatur.* (Meiser l. l. p. 49), ubi *utilitas* in præfatione quidem omittitur, sed nihilominus postea explicatur.

³⁶⁾ J. Huemer, *De Sedulii poetæ vita et scriptis commentatio*, Vindobonæ 1878, p. 16.

³⁷⁾ Eorum, quæ sequuntur atque aliorum accessuum ratione habita supplervi.

aut dociles aut attentos [aut] auditores debet afficere. Metra et carmina a multis rebus sumunt vocabula, a numero, a pedibus, ab inventoribus, a frequentatoribus sq.

Nemo non videt hic vocabula *quis = persona, quid = res, cur = causa, quo modo = qualitas* sollemnibus illis: *vita auctoris, titulus operis, intentio (causa intentionis), qualitas carminis* respondere.

Medium quodammodo locum inter eiusmodi accessus, atque illos de quibus supra plura exposui, obtinent ea, quae in Conradi Hirsaug. *Dialogo* discipulus magistro suo explicanda proponit (p. 20) ubi inter alia etiam *materia* atque *intentio* recurrit:

Summatim et quodam breviario precor explicari a te, quid in singulis auctoribus scolasticis, quibus imbui floribunda tyruncolorum solent ingenia, requirendum sit, idest utrum metricae vel prosaice scripserit, qua etiam materia vel intentione opus cuiusque exordium sumpserit, ad quem finem ipsa scriptio series relata sit.

Utrasque denique horum accessuum rationes quasi contaminatas in Martiani Capellae accessu videre licet, quem e quodam saeculi XIII opusculo, a M. Manutio publici iuris facto³⁸⁾ depromptum affero:

Propositum Marciani fuit tractare de nuptiis Mercurii et Philologie, per Mercurium volens intelligere eloquenciam, per Philologiam amorem sapientiae. Et haec fuit ratio compositionis operis circa quam versatur intentio auctoris. Inde consequenter videndum est, quae fuerit persona auctoris, quis locus nationis et studii, quod tempus, quae materia operis, quae utilitas legendi, quis modus agendi, cui parti philosophiae subponatur et quis sit titulus³⁹⁾.

Ad eorum autem fontem inveniendum maximi momenti videtur esse Aeneidos quidam accessus in codice Monacensi 18059 s. XII asservatus⁴⁰⁾, qui Graecis, misere quidem habitis ac corruptis vocibus est conspicuus:

³⁸⁾ L. I. (v. supra p. 9, adn. 37) Ein philosophisch-philologischer Schultractat des 13 Jahrhunderts, p. 13.

³⁹⁾ Etiam haec nonnumquam ad quatuor quaestiones redacta apparent, quod ex. gr. ex iis, quibus in codice Trevirensi 1464 s. X *Disticha Catonis* sunt instructa, cognoscitur: *Quattuor sunt requirenda initio uniuscuiusque libri: (= quis, ubi, quando, cur). Sed istius persona Catonis ignoratur sq. J. Huemer, Zu Eugenius von Toledo, Wien. Stud. V (1883) p. 167—169.*

⁴⁰⁾ V. Servii... commentarii ed. Thilo-Hagen Lips. 1881. Praef. p. LXXXV adn. 1.

In exponendis libris authenticis VII periochae id est circumstantiae sunt requirendae, quae, ut greco utamur eloquio s s (leg.: septem sunt): ΤΙΣ. ΤΙ. ΔΙΑΤΙ. ΠΟΣ (= πῶς) ΠΟΥ. ΠΟΠΕ (= πότε). ΠΑΤΕΝ (= πόθεν), ut haec ipsa ore latino absoluamus quis, quid, cur, quomodo, ubi, quando, unde. Ergo ad illud quod interrogatur τις idest quis respondetur prosopa, id est persona auctoris, ut quis scripsit? Virgilius... Secunda periocha est τι id est quid, ad quam interrogationem redditur pragma⁴¹⁾ id est res quae titulo ipsius operis declaratur, scripsit enim libros Aeneidū... Tertia periocha est ΔΙΑΤΙ, (= διὰ τί) id est cur, respondetur et εκτια (= αἰτία) id est causa, quare scripserit, quia volebat laudare Augustum... Quarta periocha est πος id est quomodo? ad quod redditur tropus id est modus. Modi autem locutionis tres sunt, humilis, mediocris, et grandiloquus... Quinta periocha est που id est ubi, respondetur topos, vel locus, ut ubi scripsit?... Sexta periocha est ποπε (v. supra) id est quando, ad quem interrogationem respondetur chronos id est tempus... Septima periocha est paten id est unde, ad quod respondetur γλε (= ὄλη) id est materies, ut unde scripsit, de excidio videlicet troie sq.

Graecae voces, — quas primo obtutu pro marcidis habeas flosculis, quibus Graece minime doctus auctor haud sine iactatione exilis doctrinae suae ornare studeat pannos, — hic re vera ad Graecum redeunt fontem atque totius doctrinae originem indicant. Nam videas, quae Augustinus in libro *De rhetorica* conscripto exponit:

Est igitur circumstantia rerum, quam περίστασιν Hermagoras vocat, sine qua ulla omnino controversia non potest esse. Quid sit autem peristasis, facilius partitione, quam definitione eius deprehendi potest. Sunt igitur partes circumstantiae, id est peristaseos, septem, quas Hermagoras μόρια περιστάσεως vocat, Theodoros στοιχεῖα τοῦ πράγματος, id est elementa, quod ex eorum coniunctione quaestiones fiant perinde atque ex coniunctione literarum nomina et verba fieri videmus. Sed sive στοιχεῖα sive μόρια rectius dicuntur, nos ommissa controversia nominis, quae sint ipsa dicamus. Sunt igitur haec: quis, quid, quando, ubi, cur, quem ad modum, quibus adminiculis, quas Graeci ἀφορμάς uocant. Horum

⁴¹⁾ Sic restitui, nam in codice αἰτία (εκτια) vocabuli pragma, vox autem pragma αἰτίας loco librarii errore scripta sunt.

*autem omnium aut plurimorum rationalis congregatio conflatur quaestio-
nem. Sed nimirum singulorum proprietates exprimenda est.* Deinde sin-
gula explicare pergit (Rhet. Lat. Min. em. C. Halm, Lipsiae 1863,
Aurelii Augustini De rhetorica 7. 11—1 p. 141)⁴²⁾.

Sed cum temporum iniquitate neque Hermagorae, neque Theo-
dori libri ad nostram aetatem pervenerint, necesse est ad alios, qui
huc pertineant confugiamus artigraphos: Et profecto apud Theo-
nem haec invenimus, quae manifeste eadem, atque ea, quae Augu-
stinus protulit, ultima *circumstantia* tantum omissa, exprimunt:

Δήγημά ἐστι λόγος ἐκδετικὸς πραγμάτων γεγονότων, ἢ ὡς γε-
γονότων. στοιχεῖα δὲ τῆς διηγήσεώς εἰσιν ἕξ, τὸ τε πρόσωπον,
εἴτε ἐν εἴῃ εἴτε πλείω, καὶ τὸ πρᾶγμα τὸ πραχθὲν ὑπὸ τοῦ προσ-
ώπου, καὶ ὁ τόπος, ἐν ᾧ ἢ πρᾶξις, καὶ ὁ χρόνος κατ' ὄν ἢ
πρᾶξις, καὶ ὁ τρόπος τῆς πράξεως, καὶ ἕκτον ἢ τούτων αἰτία.
τούτων δὲ ὄντων τῶν ἀνωτάτω στοιχείων, ἕξ ὧν συμπληροῦται ἡ τε-
λεία διήγησις, ἕξ ἀπάντων αὐτῶν καὶ τῶν συνεδρευόντων αὐτοῖς
συνέστηκεν, ἑλλιπῆς δὲ ἐστὶν ἢ τινος τούτων ἐπίδουσα. παρακο-
λουθεῖ δὲ τῷ μὲν προσώπῳ γένος, φύσις, ἀγωγή, διάθεσις, ἡλικία,
τύχη, προαίρεσις, πρᾶξις, λόγος, θάνατος, τὰ μετὰ θάνατον κ. τ.
λ. (Θέωνος προγυμνάσματα, π. διηγήματος Rhet. gr. ex rec. L.
Spengel II Lips. 1854 p. 78 v. 15—26).

Tum Hermogenes, Hermagorae sectator⁴³⁾ haec habet:

Εἴτε οὖν εἰσάγομεν ἡμεῖς κεφάλαιον εἴτε τεθὲν λύομεν, δεῖ
ζητεῖν τὰ ἐπιχειρήματα ὅθεν εὐρεθήσεται καὶ ἀπὸ τρόπων ὁπόσων.
εἴτε γὰρ κατασκευάζομεν εἴτε λύομεν, ἀπὸ τῶν αὐτῶν αἱ γενέσεις
τῶν νοημάτων τοῖς ἐπιχειρήμασι, καὶ παρὰ ταῦτα οὐδεὶς ἂν εὐρεῖν
ἕτερον δύνατο. εὐρίσκεται τοίνυν πᾶν ἐπιχείρημα γινόμενον ἀπὸ τῆς
περιστάσεως, περίστασις δὲ ἐστὶ τὸ πᾶν ἐν ἡμῖν καὶ λόγος
καὶ πράγμασι καὶ δίκαις καὶ ὑποθέσεσι καὶ βίῃ, τόπος, χρόνος,
τρόπος, πρόσωπον, αἰτία, πρᾶγμα, προστιθέασιν δὲ οἱ
φιλόσοφοι καὶ ἕβδομόν τι, τὴν ὕλην, ἣν ὁ ῥήτωρ οὐκ ἰδίᾳ χω-
ριστὰς ἔχει, πιθανῶς δὲ ἐπιμερίζει τῶν ἄλλων ἐκάστῳ, ὅτῳ ἂν καὶ
δύνηται. (Ἑρμογένους π. εὐρέσεως τόμ. γ', π. ἐπιχειρημάτων Speng.
II p. 212 v. 11—22; Cf. II. τ. στάσεων, Διαίρεσις τῶν στάσεων
p. 142 ibd. v. 15 sq.).

⁴²⁾ Cf. Quintil. I. O. III 5 17 sq; V 10 102 sq; R. Volkmann, Rhetorik der Griechen u. Römer² München 1901. (In: I. v. Müller, Handbuch...) p. 20 adn. 2.

⁴³⁾ Volkmann I. I. p. 11.

Apud Aphthonium sophistam denique, qui Hermogenis pressit vestigia, legimus quae sequuntur: Διηνόχοε δὲ Δέσις ὑποδέσεως, τῷ τὴν μὲν ὑπόδεσιν ἔχειν περιστάσιν, τὴν δὲ Δέσιν ἀπερίστατον εἶναι. Περίστασις δὲ ἐστὶ πρόσωπον, πρᾶγμα, αἰτία, καὶ τὰ λοιπά, κ. τ. λ. (Προγυμνάσματα, Ὅρος Δέσεως, Sp. II p. 49 v. 22—25)⁴⁴).

Adde, quod hanc septimam *circumstantiam*, materiam (ὕλην) dico, quae a nescio quo addita (nam Augustini spreto testimonio sex tantum *circumstantias* Hermagorae tribuit Georgius Thiele)⁴⁵) tantas in illis accessibus egit partes (etsi non erat tam necessaria cf. p. 43), et supra, ab Augustino allatam deprehendimus (cum *adminicula* quoque commemoravit), et nunc in Fortunatiani, qui Augustini fuit aequalis, *Arte rhetorica* plane videre licet:

Reperto statu, quid consideramus? totam materiam per septem circumstantias. Cur non statim dividimus? quoniam prius universam causam confuse considerare debemus, tunc omnia, quae reperta sunt, capitulatim quaestionibus ordinare.

*Quae sunt circumstantiae? persona, res, causa, tempus, locus, modus, materia sq.*⁴⁶) (Art. rhet. lib. II 1 p. 102—103 Halm).

Quae cum adeo sint manifesta, iam nemo erit certe, quin vi-

⁴⁴) Quorum „circumstantiarum“ numerus nonnumquam auctus invenitur, ut in Pseudoplutarchi opusculo: De vita et poesi Homeri (Plut. Mor. ed. Bernardakis t. VII p. 370): Πάσης δὲ διηγήσεως ἀφορμαὶ γίνονται πρόσωπον, αἰτία, τόπος, χρόνος, ὄργανον, πρᾶξις, πάθος, τρόπος καὶ οὐδὲν ἔξω τούτων ἐν ἱστορίᾳ περιέχει οὐδεμία διήγησις. — Cf. etiam R. Volkmann: Die Rhetorik d. Griech. u. Röm. Leipzig 1885 p. 36—37.

⁴⁵) Hermagoras, Ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik von Georg Thiele, Strassburg 1893, p. 42.

⁴⁶) Quaestione enim *quibus adminiculis* (Augustini De rhet. v. supra p. 48 aut *quibus facultatibus* [v. supra p. 46], *quibus auxiliis* [v. infra p. 51] non nisi *materiam* denotari documento sunt ipsae definitiones, quas apud Augustinum et Fortunatianum legimus:

Fortunatianus l. l. p. 104 v. 28—29.

Materia quibus modis consideratur? et haec multiformis est, sicuti rem esse diximus, ut fusti, gladio, laqueo, veneno et ceteris.

Augustinus l. l. p. 142 v. 10—63.

Ἀφορμαί, quas nos adminicula dicimus, demonstrationem habent earum rerum, per quas factum esse aliquid dicitur, ut est laqueus, gladius, venenum litterae, internuntius, mandata, servus, conscius, sicarius.

deat Graecos fuisse, qui illi priori (quod ad Servium rettulimus) et huic alteri (quod postremo loco examinavimus) accessuum generi communem praebuissent fontem;⁴⁷⁾ hi ambo autem exeuntis iam antiquitatis Latini auctores, Augustinum intellege et Fortunatianum (Aphthonii fere aequales), viam monstrant, qua doctrina illa, a Graecis rhetoricae artis scriptoribus exculta, recentiorum rhetorum Latinorum libris interpositis in mediis aevi Occidentis scholas⁴⁸⁾ pervenerit, ubi ad auctores interpretandos praecipue esset adhibita. Hic autem, omnibus huius aetatis temporibus, quod quidem diversissimorum exemplorum docet consensus, usurpata, adeo percrebruit, ut normae prorsus et praescripti vim, aut quasi *κανόνος*, quem Graeci dicunt, auctoritatem sit adeptus. Nam non nisi sedulo et diutino usu inveteratam scholae consuetudinem produunt ex. c. ea, quae cuidam Ovidiano accessui praemissa legimus:

Sed cum ad distinctionem et cognitionem libri nostri devenire cupimus, necesse est nobis causas cognoscere unicuique operi concurrentes. Secundum istos versiculos:

*Auctor, materia, titulus, modus, utile, causa
Suscepti, parti cui detur philosophiae
Principio libri debent haec omnia quaeri.⁴⁹⁾*

Etiam haec altera accessuum recensio, discipulorum memoriae adiuvandae causa, versu hexametro comprehensa nonnumquam occurrit, ut in Prudentii accessu, qui in cod. T¹ (f. 1^b) et T² (v. supra p. 15) asservatur:

*..Absque his multa apud veteres solebant inquiri, scilicet:
quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo quando⁵⁰⁾.
His autem positis, utpote non adeo necessariis sq.*

⁴⁷⁾ Huc itaque referendus est ille *modus (tractandi)*, cf. p. 43, qui aperte e Graeca circumstantia *τρόπος* (v. supra) pendet.

⁴⁸⁾ Luculenter conspirant, quae de scholarum numquam intermissa consuetudine et de Hermagoreae doctrinae memoria Wilamowitzius monuit. (Asianismus und Atticismus, Hermes 35 [1900] p. 20—21).

⁴⁹⁾ Cod. Vatic. 1470 s. XIII—XIV f. 53^a, cf. Nogara l. l. p. 428.

⁵⁰⁾ Thiele, l. l. p. 38: ...sind sie (*περιστάσεις* dicit) im progymnasmatischen Unterricht bis auf den heutigen Tag fortgebraucht worden, sodass noch heute fast jeder Schüler sie als Notformel für den deutschen Aufsatz auswendig lernen und anwenden muss, nachdem sie irgend ein mittelalterlicher Grammatiker (welcher, habe ich leider nicht ermitteln können) in einen Hexameter gebracht hat: *quis, quid, ubi* sq.

Huc pertinet denique „egregii“ cuiusdam ingenii opus, inter medii aevi carmina ab H. Hageno⁵¹⁾ ex cod. Bern. 512 s. XIII, f. 97^b editum, in quo prorsus Epistularum accessum in versuum formam redactum, quo facilius a discipulis ediscatur, iam nullo negotio deprehenderis: Nam et vitam vides praemissam (cf. supra p. 16) et sollemnes illas quaestiones expositas atque etiam commentarii illud quasi agglutinatum initium (cf. supra p. 22):

- Cum Nasonis opera nunc incipiamus
A<u>ctoris et cuius sit, primo videamus
Vitam sive patriam non praetermittamus
Quos fecit libros et ubi, simul aspiciamus.*
- 5 *De Troia progressus est, ut quidam, Solemus,
In Troiano nomine non laude supremus:
Hic Sulmonem fecerat patriam, notemus,
De cuius castro te natum, Naso, docemus.*
- 10 *Nobili prosapia fertur esse satus,
Ex avis et proavis miles nuncupatus,
Litteris rhetoricis multum decoratus
Nec stirps prima fuit, genito sed fratre creatus.*
- 15 *Romam se transtulerat, ut inter maiores
Famam sibi quaereret, epistolas priores
Scripsit sine titulo, post scripsit Amores,
Post haec instruxit teneros violare pudores.*
- 20 *Iras inde Caesaris nactus dicebatur
Amoris remedium post haec inchoatur,
Post haec gratia Caesaris quindecim probatur
Libris et Fastos actor post haec operatur.*
- Caesaris imperio cum relegaretur
In via quae tulerit tristia fatetur:
Cum liber de Tristibus suis appelletur
In titulo libri tristis liber esse fatetur.*
- 25 *In Ponto novissimum Naso librum fecit
Quem de Ponto dixerat, sed nihil profecit
Cum non hunc sedaverit, qui de Roma iecit,
Nititur, heu, frustra perverso limite ne sit.*

⁵¹⁾ Carmina medii aevi maximam partem inedita ex bibliothecis helveticis collecta edidit Herm. Hagenus Bernae 1877, c. CXXXIII p. 207—209.

- Sufficiet praemissio rerum praedictarum
 Modo, quae materia sit epistolarum* 30
*Cernemus: haec missio restat puellarum
 Ut moveant iuvenes sibi solvere foedus rarum.*
- Actoris intentio restat condemnare
 Amores illicitos, fatuos culpae* 35
*Et recte ferventium mentes condemnare
 Utilitas nostra sit iustum pignus amare.*
- Nobis quis sit titulus, satis declaratur:
 Publius de publica fama nuncupatur
 Naso vel Ovidius satis declaratur,* 40
Si nasi species vel visere nomen agatur.
- Ethicae supponitur res libri praesentis
 Notetur intentio duplex: nam monentis
 Una manet, alia restat componentis
 Penelopes Naso commendat facta querentis.*
- Cum delicto Paridis motae forent rixae,* 45
*Quae Marte decennii restabant prolixae
 Cum forent Argolides cum Maritis fixae
 Hanc tua Penelope lento tibi mittit, Ulixee.*
- Post Graecorum reditus erant anni deni
 Quando dixit Icarus: curas nostras leni* 50
*Parvulo Telemacho Laertique seni:
 Nil mihi rescribas: at tamen ipse veni.*
- Pelleris seu, dicitur, marinis procellis
 Sive Circes retinet te dulcis amellis* 55
*Cognovi, quod Ilion modo non avellis
 Troia iacet certe Danais invisa puellis.*

Quae omnia cum ita sint, ut traditum et divulgatum docendi usum aperte prodant, non est cur miremur neque de accessuum auctore neque de loco, ubi primum sint „inveni“ sanam institui posse quaestionem; nam, ut erant omnium, qui sibi auctores interpretandos proposuissent communis, ut ita dicam, provincia, omnes sine nomine vulgati tantum apparent⁵²). Atque

⁵²) Cf. Comparetti l. l. I p. 160, 170. — Hoc quoque prohibet nos Traubei amplecti sententiam de Remigii Antissiodorensis commentariis, accessuum exemplaribus (v. Manitius, *Gesch. d. lat. Lit.* p. 505); quin immo, etiam Remigii commentarios ad sollemnem illam accessuum ne-

eorum demum emergunt nomina, qui illa accessuum corpora, e singulis auctorum libris a nescioquo collecta (ut sunt codices T¹ P T²) ad rudes illas litterarum historias componendas, haud magno quidem ingenii sui labore, adhibuerunt, quem ad modum est Conradi Hirsauigiensis *Dialogus super auctores* (v. p. 7 adn. 24)⁵³) Hugonis Trimbergiensis *Register multorum auctorum* (v. p. 7 adn. 25),⁵⁴) aut denique Anonymi Mellicensis *De scriptoribus ecclesiasticis* libellus⁵⁵).

Quae interpretandi ratio, ut iam redeat, unde paululum declinasse videtur, disputatio, insignes agebat partes in omnibus Ovidii operibus explicandis, quae, ut toto medio aevo maximo studio digna putabantur, ita eiusmodi veteribus interpretationibus, veluti erant Vergilii Serviani et Donatiani commentarii, prorsus egebant. Quo factum est,³ ut in accessibus Ovidianis, praeter ea, quae ex eius ipsis erui poterant operibus, tam exigua

cesse est statuamus redire doctrinam (cf. Manitius l. l. p. 510, 512, 515), quae unde repetita ac quantae antiquitatis esset (adeo, ut longe Remigii praecederet aetatem) iam supra demonstravimus.

⁵³) Iam primo obtutu, ni coniveas (quod quidem ipse opusculi editor [l. p. 11—12] facit) in oculos, incurrit Conradi opusculum non nisi e singulorum auctorum conflatum esse accessibus, qui variis, quae in huius aevi scholis sollemnia fuerint, adiectis inter se conglutinati atque in dialogi formam redacti appareant. Ad quam rem probandam iam celebris illa, quae apud Conradum in uniuscuiusque auctoris expositione occurrit, quattuor praecipue quaestionum distinctio, atque ea, quae ex hoc opusculo passim in comparisonem vocavimus, utpote artissimo cum accessibus coniuncta affinitatis vinculo, facile sufficient.

⁵⁴) E *Registri* praefatione haec satis est afferre:

*Auctorista minimus Hugo nuncupatus
Cupiens scholaribus cunctis fore gratus
Retexebat titulos omnium auctorum
Simul et versiculos primos singulorum
In quibus studuerat sepius legendō
Scolis dum praeferat pueros docendo
Materias et ordinem librorum praeternittit
Amputans fastidium, sed et his committit
Que perfecte discere gestiunt auctores
Ut maiorem operam addant et labores sq.*

(v. 3—12).

⁵⁵) Der soq. Anonymus Mellicensis, *De scriptoribus ecclesiasticis*, Text- und Quellenkritische Ausgabe... von Emil Ettlinger, Dr. phil. Karlsruhe 1896, v. p. 69.

atque vaga et ea quidem desperatum in modum confusa verae doctrinae invenimus vestigia et interdum inscitiam eorum, qui tanta gravitate de *habitu nasi*⁵⁶⁾ disputent Ovidiani, satis mirari nequeamus. Horum interpretationum autem quanta fuerit auctoritas, vel ex hoc licet cognoscere, quod etiam in iis, quae iam post renatas litteras typis confectae sunt, Ovidianorum operum editionibus eosdem nonnumquam sollemnes invenimus accessus. Sic ex. c. in Heroidum editione, quae a. 1512 cum Antonii Volsci et Ubertini Crescentinatis commentario ab Ioanne Tacuino Venetiis est emissa, haec inopinata fere (in fol. II^b) deprehendimus:

Hanc tua etc. (Ep. I v. 1). In principio huius libri sicut in principio aliorum librorum V sunt extrinsecus requirenda s. quae materia, quae intentio, quae utilitas, cui parti philosophiae supponatur et quis libri titulus. Materia huius libri sunt mores et vitia dominarum. Intentio non versatur circa materiam. Intendit enim Ovidius doctor et narrator de vitiis et moribus dominarum et de casto et incesto amore tractare. Dominas de casto amore commendare, de impudico vero vituperare. Utilitas libri magna est, nam sq.⁵⁷⁾

Nonne nunc ipsum, germanum prorsus accessum legere tibi videris?

Etiam haec, quae in Artis Ovidianae accessu vidimus: *Videndum etiam est, quia morem recte scribentium servat et sequitur: proponit, invocat, narrat sq. (v. p. 23 v. 20) vix paululum mutata in Artis amatoriae occurrunt editione, quam a. 1494 (Venetiis ap. Tacuinum) confecit Bartholomaeus Merula (f. II^a):*

Si quis in hoc artem p. n. n. amandi (Art. I v. 1). Ex latinorum poetarum consuetudine proponit, invocat, narrat Ovidius. Nam primis duobus versibus amatoriam artem se docturum profitetur.

⁵⁶⁾ V. supra p. 26.

⁵⁷⁾ Quae quidem ab Ubertino Crescentinate demum adiecta videntur esse, nam in priore, quam solus Volscus confecit, editione (Heroides cum commentario Ant. Volsci... Venetiis ap. Bapt. de Tortis 1482) nondum inveniuntur, in posterioribus autem editionibus saepius incauto venditantur lectori. Hae sunt ex gr: Heroidum Ep. comm. Ant. Volscus, Ubertino... Venetiis ap. G. de Rusconibus 1520; eadem, ibidem ap. Aug. de Zanis Port. 1526; eadem, ibidem ap. Vercellensem 1533. Cf. etiam Sedlm. Proll. p. 101.

Deinde Venerem amorum matrem invocat. Narrat postremo, quem ad modum invenienda et concilianda sit amica sq. ⁵⁸⁾.

Quae quidem non sunt miranda, nam ii, qui primos Ovidii commentarios hoc consilio composuerunt, ut eos typis exscriberent, saepissime ad librorum manu scriptorum scholia eorumque sapientiam confugerunt ⁵⁹⁾; quid si etiam in ipsa libri forma, quae textum adnotationibus circumdatum exhiberet, haud raro exemplar manu scriptum imitatione expresserunt?

Iam in his disputandi finem facimus, postquam illam interpretandi rationem ac doctrinam, quae ad omnia Ovidii opera explicanda adhibita, ad eorum historiam haud spernendi est momenti, et ab antiquis incohatam et omnibus medii aevi temporibus vigentem, usque ad prima nostrae aetatis tempora pertinuisse demonstravimus.

Quae interpretationes, etsi studiorum inopia, ingeniorum tarditate, aut laboris fuga tam vanae erant tamque miseram apud nos quidem adeptae sunt famam, tamen de veterum auctorum memoria, quantacumque toto medio aevo fuit, servanda haud male meruerunt. Eorum autem, quae tot annorum consuetudine inveterata erant, vitiorum tenebrae, pedetemptim tantum evanescerent necesse erat, donec veris studiis post renatas litteras institutis etiam has, ut Euripideo utar verbo, *σκότου πύλας* verae ac non fucatae doctrinae penetravit lux.

⁵⁸⁾ De *proponendo, invocando, narrando*, eadem etiam in Fastorum editione, quam Pauli Marsi Piscinatis commentario instructam a. 1482 Baptista Tortius Venetiis typis exscripsit (fol. a 111) invenies, quae autem postrema leguntur (*In hac autem praefatione facit auditorem attentum, docilem et benivololum*) iam in Anaximenis Arte rethorica (Sp. I p. 214 § 29 v. 9—13) et apud Ciceronem exstant (De Or. II, 19, 80) et in accessibus saepissime leguntur. Videas ex. gr. Catonis accessum (cod. T¹ P T²), ubi haec deprehendes: ...*praemittit prologum in quo nos attentos, dociles, benivolos red- dit* sq. cf. etiam Conr. Hirsaugiensis editionem p. 24, v. 1 et Sedulii, quem supra (p. 44) attuli accessum.

⁵⁹⁾ Cf. Heeren l. l. p. 296 sq.

Conspectus fontium.

I.

Libri manu scripti.

- Barberinus 26 s. XIII—XV
* Benedictoburanus 4610 s. XI (XII)
* Cremifanensis 149 s. XV
* Guelferbytanus (Helmestad. 336) s. XV
Laurentianus XXXIII 31 s. XV
" XXXVI 2 s. XV
" " 17 s. XV
" " 18 s. XIV
" " 27 s. XIV
" LIII 15 s. XV
" LXXXX Sup. 5 s. XV
" LXXXXI Sup. 23 s. XV
" " " 26 s. XV
* Monacensis 14753 s. XIII
" 18059 s. XII
* " 19473 s. XII
" 19474 s. XII—XIII (T²)
" 19475 s. XII (T¹)
* " 19480 s. XIII
Neapolitanus Bibl. Naz. IV F. 12 s. XIV
Ottobonianus 1743 s. XV
Palatinus-Vaticanus 242 s. XI—XIII (P)
" " 381 s. XV

Palatinus-Vaticanus	1665 a.	1359
"	"	1666 a. 1299
"	"	1707 s. XV
Reginensis	314 a.	1200
"	1548 s.	XIII
"	1559 a.	1389—1407
"	1801 s.	XV
* Trevirensis	1464 s.	X
Vaticanus	1479 s.	XIII—XIV
"	1593 s.	XII
"	2781 s.	XV
"	9657 s.	XIV
* Vindobonensis	210 (Endl. CLI)	s. XV
*	"	3117 (Endl. CLIII) s. XV
*	"	13685 s. XV

* Asterisco designavi codices, quos ipsi mihi oculis usurpare non contigit.

II.

Libri typis exscripti.

- Alexander de Villa Dei, *Doctrinale* ed. Reichling Mon. Germ. paed. XII (1893).
- Anonymus Mellicensis v. Ettlinger.
- Aphthonius *sophistes in Rhet. gr. ex rec. L. Spengel Lips. 1853—56.*
- Aurelius Augustinus, *De rhetorica, Rhet. Lat. Min. em. C. Halm Lipsiae 1863.*
- Baehrens, *Aem. Poetae Latini min. 5 voll. Lipsiae 1879—1883.*
- Bartsch, K. *Albrecht von Halberstadt und Ovid im Mittelalter. Biblioth. d. ges. deutschen Nationalliteratur Bd. 38. Quedlinburg 1861.*
- Bursian, C. *Klassische Studien im Mittelalter (Beiträge zur Geschichte der-), Sitzber. d. k. bayer. Ak. d. Wiss. Phil.-hist. Cl. 1873 p. 457 sq.*
- Castiglioni, L. *Intorno alle Eroidi di Ovidio, Atene e Roma VI (1904) p. 239 sq.*

- Chatelain, E. *Paléogr. des Classiques Latins*, Paris 1884—1892.
- Comparetti, D. *Virgilio nel medio evo*, Firenze 2 voll. 1896.
- Creizenach, W. *Geschichte des neueren Dramas* Halle I 1893, II 1901.
- Czerny Alb. *Die Handschriften der Stiftsbibliothek St. Florian*, Linz 1871.
- Delehaye S. J. H. *Die hagiographischen Legenden übers. v. E. A. Stückelberg* Kempten u. München 1907.
- Delisle L. *Les écoles d'Orléans au XIIe et au XIIIe siècle. Annuaire-Bulletin de la soc. de l'hist. de France VII p. 139—146.*
- Dilthey C. *Observationum in epistulas heroidum Ovidianas particula I* Gottingae 1884.
- Duemmler E. *Poetae Latini aevi Carolini I* Berol. 1881.
- Ebert A. *Allgemeine Geschichte d. Litteratur im Abendlande* 3 voll. Leipz. 1880—1889.
- Ehwald R. *Ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae*, Gothae I 1889 II 1892.
- *De scholiasta, qui est ad Ovidii Ibin commentatio* Gotha 1876.
- Ellis, v. *Ovidii Ibis*.
- Ettlinger H. *Der sog. Anonymus Mellicensis. Text- und quellenkritische Ausgabe*. Karlsruhe 1896.
- Fabricius I. A. *Bibliotheca mediae et infimae Lat.* Florentiae 1858.
- Fortunatianus, *Ars rhetorica*, in *Rhetores Lat. Min. em. C. Halm* Lips. 1863.
- Gottlieb Th. *Über mittelalterliche Bibliotheken* Leipzig 1890.
- Gröber G. *Grundriss der romanischen Philologie II 1*. Strassburg 1902.
- Gudeman A. *Grundriss der Geschichte der klass. Philologie* 2 Leipzig 1909.
- Haase H. *Aen. Fr. De medii aevi studiis philologicis* Vratislaviae 1856.
- Hagenus H. *Carmina medii aevi maximam partem inedita... ex bibliothecis helveticis collecta*. Bernae 1877.
- Haupt M. *Hugo von Trimberg, Registrum multorum auctorum, Bericht üb. d. Verh. d. k. Preuss. Ak. d. Wiss.* Berlin 1854, p. 142 sq.
- *Der Winsbeke u. die Winsbekin*, Leipzig 1845.

- Hauréau, Sur un commentaire des Métamorphoses d' Ovide, Mémoires de l' Institut National de France Académie des Inscr. et Belles lettres. XXX 2 (1883) p. 55 sq.
- Heeren A. H. L. Geschichte des Studiums der classischen Litteratur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften. Mit einer Einleitung, welche die Geschichte der Werke der Classiker im Mittelalter enthält. 2 voll. Göttingen 1797—1801.
- Hermogenes *περὶ εὐρέσεως*, in Rhet. gr. ex rec. L. Spengel Lips. 1853—1856.
- Hirsaugiensis Conradus, Dialogus super auctores, sive Didaskalon, eine Literaturgeschichte aus dem XII Jh, erstmals herausgegeben von Dr. G. Schepss, Würzburg 1889.
- Huemer I. Zu Eugenius von Toledo, Wien. Stud. V (1883) p. 167—169.
- Aus alten Bücherverzeichnissen Wien. Stud. VII (1885) p. 329 sq.
 - De Sedulii poetae vita et scriptis commentatio Vindobonae 1878.
- Jurenka H. Beiträge zur Kritik der Ovidischen Heroiden, Wien 1881.
- Kukula R. C. Briefe des jüngeren Plinius Wien 1909.
- Manitius M. Zu Aldhelm und Beda, Sitzber. d. phil.-hist. Cl. d. k. k. Akad. Wien CXII (1886) p. 561 sq.
- Zu Rahewin, Ruotger und Lambert, Neues Archiv d. Ges. f. ältere deutsche Geschichte XII (1886) p. 361 sq.
 - Zu Fortunatus, den Annales Quedlinburgenses und Sigeberts Vita Deoderici ibd. p. 591 sq.
 - Philologisches aus alten Bibliothekskatalogen (bis 1300). Rh. Mus. 47 (1892) Erg.-heft. p. 31 sq.
 - Beiträge zur Geschichte d. röm. Dichter im Mittelalter. Philol. 25 (N. F. VI, 1893) p. 546 sq.
 - Beiträge zur Gesch. des Ovidius und anderer röm. Schriftsteller im Mittelalter, Philol. Suppl. VII (1899) p. 723 sq.
 - Zur Überlieferungsgeschichte mittelalterl. Schulautoren, Sonderdruck aus den Mitteilungen der Ges. f. deutsche Erziehungs- u. Schulgesch. XVI (1906).
 - Analekten zur Schulgeschichte des Mittelalters, ibd.
 - Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Erster Teil: von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jh., München 1911. In I. v. Müller, Handbuch IX 2, 1.

- Masius A. H. Die Erziehung im Mittelalter in K. A. Schmid's Geschichte der Erziehung II 1. Stuttgart 1889.
- Meiser, Über einen Kommentar zu den Metamorphosen des Ovid. Sitzber. d. k. bayer. Ak. Phil.-hist. Cl. 1885 p. 47 sq.
- Menkonis Chronicon in Mon. Germ. Script. XXXIII (1874).
- Morawski, K. Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1900.
- Nogara B. Di alcune vite e commenti medioevali di Ovidio, in Miscellanea Ceriani, Milano 1910 p. 413 sq.
- Nolhac P. de, Petrarque et l'humanisme Paris 1892.
- Norden E. Die antike Kunstprosa Leipzig 1898.
— Die lateinische Literatur im Übergang vom Altertum zum Mittelalter in: P. Hinneberg. Die Kultur der Gegenwart I 8² 1907.
- Ovidii opera ex Rud. Merckelii recognitione ed. R. Ehwald Lipsiae 1907—1909 (3 voll).
- Ovidii Ibis, ex novis codicibus edidit, scholia vetera commentarium cum prolegomenis appendice indice addidit R. Ellis, Oxonii 1881.
— Heroides ed. Loers, Coloniae 1829.
— Nasonis Paelignensis erotica et amatoria opuscula... Francoforti typis Wolfgangi Richteri... 1610.
- Owen S. G. Tristium libri V Oxonii 1888.
- Palmer A. (Purser L. B.) Ovidii Nasonis Heroides. Oxford 1898.
- Paris G. La Littér. Franç. au Moyen age⁴ Paris 1909.
- Peter H. Der Brief in der röm. Litteratur, Leipzig 1901.
- Probi, M. Valerii in Vergilii Bucolica et Georgica commentarius ed. H. Keil. Halis 1848.
- Riese Al. Anthologia Latina Lips.² 2 voll 1894—1906.
- Sandys I. E. A History of classical scholarship from the sixth century b. C. to the end of the Middle Ages² Cambridge 1906.
- Schanz M. Röm. Litteraturgesch. in J. Müller, Handbuch d. klass. Altertumswiss. t. VIII.
- Schepss v. Hirsaugiensis Conradus.
- Sedlmayer H. Prolegomena critica ad Heroides Ovidianas Vindobonae 1879.
— Beiträge zur Geschichte der Ovidstudien im Mittelalter, Wien. Stud. VI (1884) p. 142 sq.
- Sedulii Scotti Liber de rect. Christ. ed. S. Hellmann in Quellen u. Unters.... I 1. München 1906 (v. Traube).

- Servii grammatici... in Vergilii carmina commentarii ed. G. Thilo et K. Hagen 3 voll. Lips. 1881.
- Specht F. A. Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland, Stuttgart 1885.
- Teuffel's W. S. Gesch. d. röm. Lit. II° Leipzig 1910.
- Theonis *προλογισμάτα* in Rhet. gr. ex rec. L. Spengel. Lips. 1854.
- Thiele G. Hermagoras, Ein Beitrag zur Gesch. der Rhetorik, Strassburg 1893.
- Thurot M. Documents relatifs à l'histoire de la grammaire au moyen-âge (Acad. d. Inscr. et Bell. Lettr. 1870. Compt. Rend. Nouv. Sér. VI p. 242 sq.).
- Traube L. Quellen u. Untersuchungen zur lat. Philologie des Mittelalters. München I 1906, II 1908.
- Poetae Latini aevi Carolini t. III part. II fasc. II Berol. 1896.
- Trimbergensis Hugo, Registrum multorum auctorum, ein Quellenbuch zur lateinischen Literaturgesch. des Mittelalters von Prof. Dr. J. Huemer, Sitzber. d. philos.-hist. Cl. d. kais. Ak. d. Wiss. Wien 1888.
- Voigt G. Die Wiederbelebung des classischen Altertums, Berlin I—II 1893.
- Volkman R. Die Rhetorik der Griechen und Römer, Leipzig 1885.
- Wattenbach, Mittheilungen aus zwei Handschriften der k. Hof- und Staatsbibliothek. Sitzber. d. phil. hist. Cl. der k. bayer. Ak. d. Wiss. 1873 p. 685 sq.
- Wilamowitz-Moellendorf U. v. Asianismus und Atticismus, Hermes 35 (1900).

Scribam in vico Gromnik.

K. 13226

K
13.226